

Η προσβασιμότητα των ατόμων με αναπηρία:

συγκριτική επισκόπηση του Ευρωπαϊκού Δικαίου και του Δικαίου των ΗΠΑ στους τομείς της εκπαίδευσης και της παροχής αγαθών και υπηρεσιών

*Ευάγγελος Εκμεκτσόγλου **

Η προσβασιμότητα αποτελεί μία από τις πιο θεμελιώδεις έννοιες στο δίκαιο των δικαιωμάτων των ατόμων με αναπηρία, δεδομένου ότι αφορά το σύνολο των κοινωνικών δραστηριοτήτων των τελευταίων. Ωστόσο, η πραγμάτωσή της δεν είναι εύκολη υπόθεση, ιδίως όταν μπαίνουν στο προσκήνιο και συμπλέκονται παρεμφερείς έννοιες όπως αυτή των εύλογων προσαρμογών, ο ατομικός χαρακτήρας των οποίων συχνά επικρατεί έναντι του αντίστοιχου συλλογικού της προσβασιμότητας. Επομένως, ξεκινώντας από μία σύντομη ανάλυση της θέσης της εν λόγω έννοιας στη διεθνή έννομη τάξη, με βασικό σημείο αναφοράς την Διεθνή Σύμβαση των Δικαιωμάτων των Ατόμων με Αναπηρία, θα επιχειρηθεί μία παρουσίαση για το πως αντιμετωπίζεται η προσβασιμότητα στην Ευρώπη και συγκεκριμένα στην Ευρωπαϊκή Ένωση, την ΕΣΔΑ και τον Αναθεωρημένο Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη και θα συγκριθεί με την αντίστοιχη αντιμετώπισή της στις ΗΠΑ. Οι τομείς που έχουν επιλεγεί για την σύγκριση αυτή για τις ανάγκες του παρόντος κειμένου είναι αυτοί της εκπαίδευσης και της παροχής αγαθών και υπηρεσιών.

προσβασιμότητα – εύλογες προσαρμογές – άτομα με αναπηρία – εκπαίδευση – παροχή αγαθών και υπηρεσιών – Ευρωπαϊκή Ένωση – Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Αναθεωρημένος Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης – ΗΠΑ – Διεθνής Σύμβαση των Δικαιωμάτων των Ατόμων με Αναπηρία – στρατηγική της ΕΕ για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία (2021-2030) – Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων – Americans with Disabilities Act – Individuals with Disabilities Education Act – Ευρωπαϊκή Πράξη Προσβασιμότητας – νομολογία Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – διαδικτυακή προσβασιμότητα

I. Εισαγωγή

Το ζήτημα της προσβασιμότητας των ατόμων με αναπηρία (στο εξής, ΑμεΑ) είναι πολυσχιδές, δεδομένου ότι η έννοια αυτή διαπερνά κάθε επιμέρους δικαίωμά τους, αφού απόλαυση δικαιώματος χωρίς αποτελεσματική πρόσβαση δεν νοείται, ενώ η διφορούμενη νομική φύση της συνεχίζει και προκαλεί έντονες συζητήσεις, τόσο σε ακαδημαϊκό, όσο και σε πρακτικό επίπεδο κατά την πραγμάτωσή της από τα κράτη. Η σημασία της, επομένως πρέπει να τονίζεται διαρκώς¹ και ο συσχετισμός της με τα δικαιώματα των ΑμεΑ είναι κρίσιμος για να επιτευχθεί η μεγαλύτερη δυνατή κοινωνική ενσωμάτωση των τελευταίων.

Στο πλαίσιο αυτό, το παρόν κείμενο ασχολείται με το περιεχόμενο που αποκτά η προσβασιμότητα στους τομείς της εκπαίδευσης και της παροχής αγαθών και υπηρεσιών τόσο σε επίπεδο ευρωπαϊκού δικαίου και ειδικότερα στην ΕΕ, την ΕΣΔΑ και τον Αναθεωρημένο Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη (στο εξής, ΑΕΚΧ), όσο και σε επίπεδο ΗΠΑ. Η επιλογή των τομέων αυτών και όχι άλλων ειδικότερων θεματικών, όπως η πρόσβαση στη δικαιοσύνη ή τις

* Ασκούμενος ΚΑΕΟΑ, ΜΔΕ

¹. Βλ., για παράδειγμα, τις δηλώσεις του Ron McCallum, προέδρου της Επιτροπής της Διεθνούς Σύμβασης των Δικαιωμάτων των Ατόμων με Αναπηρία το 2010, ο οποίος χαρακτηριστικά ανέφερε πως «Δεν μπορούμε να σκεφτούμε τίποτα πιο κρίσιμο για τα άτομα με αναπηρία από την προσβασιμότητα», «Opening remarks at the Day of General Discussion on Accessibility», 07.10.2010.

εκλογικές διαδικασίες, έγινε λόγω της γενικότερης σημασίας που έχουν στην ζωή του οποιουδήποτε ατόμου. Η σύγκριση των διαφορετικών αυτών εννόμων τάξεων θα γίνει με βάση τα σημαντικότερα σχετικά νομοθετήματα και ορισμένες δικαστικές αποφάσεις πάνω στα σχολιαζόμενους τομείς, ενώ ως άξονας που διαπερνά την σύγκριση αυτή θα είναι η Διεθνής Σύμβαση των Δικαιωμάτων των Ατόμων με Αναπηρία (στο εξής, ΔΣΔΑΑ/Σύμβαση). Όπως θα φανεί, ο ρόλος της ΔΣΔΑΑ εγείρει ενδιαφέροντα ζητήματα, δεδομένου ότι η ΕΕ την έχει επικυρώσει, ενώ οι ΗΠΑ όχι, γεγονός που έχει ρίζες στο νομικό τους πολιτισμό, αλλά και αντίκτυπο στο πως αντιμετωπίζεται το ζήτημα εκεί.

Ακριβώς επειδή η ΔΣΔΑΑ αποτελεί τον βασικό γνώμονα της σύγκρισης, πρέπει να προηγηθεί μία ανάλυση της έννοιας της προσβασιμότητας όπως κατοχυρώνεται στην Σύμβαση, καθώς και την σχέση της με τις εύλογες προσαρμογές, έννοια που συμπλέκεται με την προσβασιμότητα και στις συγκρινόμενες έννομες τάξεις.

II. Η έννοια της προσβασιμότητας στη διεθνή έννομη τάξη

Το άρθρο 9 της ΔΣΔΑΑ αποτελεί την πρώτη διάταξη σε διεθνή συνθήκη που κατοχυρώνει ρητά την προσβασιμότητα και την συνδέει με την απόλαυση άλλων δικαιωμάτων. Ωστόσο, εκφάνσεις της εν λόγω έννοιας είχαν εμφανιστεί και σε άλλα διεθνή κείμενα, προγενέστερα του 2007 όταν υπεγράφη η ΔΣΔΑΑ. Συγκεκριμένα, το άρθρο 25 περ. γ του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα αναφέρεται στο δικαίωμα ισότιμης πρόσβασης του καθενός στα δημόσια αξιώματα της χώρας του, διάταξη που σε συνδυασμό με τα άρθρα 2 παρ. 1 και 26 που αφορούν την απαγόρευση των διακρίσεων, καλύπτει και τα ΑμεΑ. Επιπλέον, το άρθρο 5 περ. στ' της Διεθνούς Σύμβασης για την Κατάργηση κάθε Μορφής Φυλετικών Διακρίσεων κάνει λόγο για το δικαίωμα ελεύθερης πρόσβασης στους δημόσιους χώρους. Τα δύο αυτά άρθρα αναγνώρισαν από νωρίς ένα δικαίωμα στην πρόσβαση στη διεθνή έννομη τάξη και πάνω σε αυτά στηρίχθηκε το άρθρο 9 της ΔΣΔΑΑ το οποίο τοποθέτησε την προσβασιμότητα στο ειδικότερο πλαίσιο της αναπηρίας².

Παράλληλα, αναφορές στην προσβασιμότητα μπορούν να εντοπιστούν και σε διάφορες δράσεις του ΟΗΕ, όπως το Παγκόσμιο Πρόγραμμα Δράσης αναφορικά με τα Άτομα με Αναπηρία του 1982, την χρονιά που, μάλιστα, ξεκίνησε την δεκαετία των Ατόμων με Αναπηρία (1982-1991), κατά το οποίο η προσβασιμότητα του φυσικού και δομημένου περιβάλλοντος αποτελούσε το μέσο για την επίτευξη του στόχου της εξίσωσης ευκαιριών των ΑμεΑ³. Επίσης, ο Κανόνας Νο. 5 των Πρότυπων Κανόνων για την Εξίσωση των Ευκαιριών για τα Άτομα με Αναπηρία του 1993 με τίτλο «Προσβασιμότητα» προτρέπει τα κράτη να υιοθετήσουν προγράμματα που θα εξασφαλίσουν την πρόσβαση σε όλους τους κοινωνικούς τομείς και ιδίως στο φυσικό περιβάλλον και στις τεχνολογίες επικοινωνίας και πληροφόρησης⁴. Φυσικά, όλα αυτά τα κείμενα αποτελούν τμήμα του soft law και επομένως, με εξαίρεση την ΔΣΔΑΑ, δεν υπάρχει σήμερα άλλο νομικά δεσμευτικό κείμενο για τα κράτη σχετικά με την υποχρέωση προσβασιμότητας.

² Π. ΝΑΣΚΟΥ-ΠΕΡΡΑΚΗ, Η Σύμβαση για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία και το Προαιρετικό Πρωτόκολλο, σε: Π. Νάσκου-Περράκη (επιμ.), Δικαιώματα του Ανθρώπου Παγκόσμια και Περιφερειακή Προστασία, εκδ. Σάκκουλα, 2022, σ. 413. Βλ και Π. ΝΑΣΚΟΥ-ΠΕΡΡΑΚΗ, Η Προσβασιμότητα: ένα νέο δικαίωμα στο διεθνές νομικό πλαίσιο προστασίας των Ατόμων με Αναπηρία, σε: Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Παναγιώτη Ι. Κανελλόπουλο, εκδ. Σάκκουλα, 2015, σσ. 545-549 και 554-556.

³ A. LAWSON, The United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities: New Era or False Dawn, Syracuse Journal of International Law and Commerce, 2007, σ. 580.

⁴ UNGA 'Standard rules on the equalization of opportunities for persons with disabilities', A/RES/48/96, 20.12.1993.

Σε κανονιστικό επίπεδο, αν και η προσβασιμότητα αναγνωρίζεται από το άρθρο 3 περ. στ της Σύμβασης ως μία από τις βασικές αρχές της τελευταίας, η νομική φύση της συνεχίζει να προκαλεί έντονες συζητήσεις, δεδομένου ότι το άρθρο 9 δεν αναφέρεται ρητά σε κάποιο «δικαίωμα» στην προσβασιμότητα. Για το θέμα αυτό υπάρχει μία διχογνωμία. Μέρος της ακαδημαϊκής κοινότητας δέχεται πως η προσβασιμότητα μπορεί πράγματι να αντιμετωπίζεται ως αυτοτελές δικαίωμα, στο οποίο αντιστοιχούν οι κρατικές υποχρεώσεις που απορρέουν από τις παραγράφους 1 και 2 του άρθρου 9. Πρόκειται για ένα δικαίωμα τρίτης γενιάς, με συλλογική διάσταση, καθώς φορέας του είναι μεν ένα σύνολο ατόμων (ΑμεΑ), ωστόσο μπορεί να γίνει επίκλησή του από ξεχωριστά άτομα, όπως μπορεί να φανεί και από τις ατομικές προσφυγές που υποβάλλονται ενώπιον της Επιτροπής της ΔΣΔΑΑ⁵. Την θέση υπέρ ενός δικαιώματος προσβασιμότητας έλαβε και η Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή το 2014 με σχετική γνωμοδότησή της, με την οποία τονίζει τον διττό δικαιωματικό χαρακτήρα του άρθρου 9 της Σύμβασης, αφενός ως αυτοτελές δικαίωμα που εξασφαλίζει την κοινωνική συμμετοχή των ΑμεΑ και αφετέρου την λειτουργία του ως «καταλύτη» που εξασφαλίζει μέσα από την πραγμάτωσή του την απόλαυση και άλλων δικαιωμάτων⁶.

Από την άλλη πλευρά, η Επιτροπή της ΔΣΔΑΑ στο Γενικό Σχόλιο Νο.2 για το άρθρο 9 της Σύμβασης δεν αναφέρεται σε κάποιο «δικαίωμα στην προσβασιμότητα», αλλά παίρνοντας ως βάση το άρθρο 25 περ. γ του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα και το άρθρο 5 περ. στ' της Διεθνούς Σύμβασης για την Κατάργηση κάθε Μορφής Φυλετικών Διακρίσεων που προαναφέρθηκαν, θεωρεί πως το άρθρο αυτό εμπεριέχει το λεγόμενο «δικαίωμα στην πρόσβαση» το οποίο ακριβώς εκφράζεται με τα δύο παραπάνω άρθρα. Αυτό το προϋπάρχον δικαίωμα στην πρόσβαση, σύμφωνα με την Επιτροπή, τοποθετείται πλέον με το άρθρο 9 στο ειδικότερο πλαίσιο της αναπηρίας⁷.

Η θέση αυτή της Επιτροπής έχει δεχθεί κριτική κυρίως λόγω του ότι η έννοια του «δικαιώματος στην πρόσβαση» στο διεθνές δίκαιο ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι αμφισβητήσιμη. Το βασικό πρόβλημα έγκειται στο γεγονός ότι η πρόσβαση σε κάποιο δικαίωμα αποτελεί ήδη πτυχή του δικαιώματος αυτού. Αν αναγνωριζόταν ένα ξεχωριστό δικαίωμα στην πρόσβαση, τότε θα υπήρχε το φαινόμενο του (αχρείαστου) διπλασιασμού πολλών δικαιωμάτων. Επιπλέον, οι υποχρεώσεις που αντιστοιχούν στην πραγμάτωση ενός υποτιθέμενου δικαιώματος στην πρόσβαση, είναι πολύ στενότερες από τις (πολύ διευρυμένες) υποχρεώσεις τις οποίες θεσπίζει πλέον το άρθρο 9, αλλά και η ίδια η Σύμβαση γενικότερα μέσα από τις διάφορες διατάξεις της. Το δικαίωμα στην πρόσβαση όπως αυτό κατοχυρώνεται στα προαναφερθέντα άρθρα 25 περ. γ' και 5 περ. στ' περιλαμβάνει την εκπλήρωση ελάχιστων υποχρεώσεων που δεν μπορούν να ταυτιστούν με την πληθώρα των θετικών μέτρων που προβλέπει η ΔΣΔΑΑ⁸.

Σε ουσιαστικό επίπεδο, το άρθρο 9 ΔΣΔΑΑ υιοθετεί το λεγόμενο κοινωνικό-ανθρωποκεντρικό μοντέλο της αναπηρίας (το οποίο διαπνέει φυσικά ολόκληρη την Σύμβαση), με το οποίο δίνεται έμφαση στην τελευταία, όχι από την ιατρική σκοπιά ή την ταύτισή της με την «ασθένεια», αλλά

⁵. A. BRODERICK, Of Rights and Obligations: The Birth of Accessibility, *International Journal of Human Rights*, 2020, σσ. 396-407· F. SEATZU, Article 9 Accessibility, σε: V. Della Fina / R. Cera / G. Palmisano (eds), *The United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities: A Commentary*, εκδ. Springer, 2017, σ. 227.

⁶. ΕΟΚΕ, Η προσβασιμότητα ως ανθρώπινο δικαίωμα των ατόμων με αναπηρίες, (2014/C 177/03), 11.06.2014, παρ. 2.9, 2.10, 3.

⁷. CRPD, General Comment 2 (Article 9: Accessibility), CRPD/C/GC/2. 22.05.2014, παρ. 4, 14.

⁸. BRODERICK, ό.π., σσ. 398-400. Βλ. και G. MARIA GRECO, On Accessibility as a Human Right, with an Application to Media Accessibility, σε: A. Matamala / P. Orero (eds), *Researching Audio Description New Approaches*, εκδ. Palgrave MacMillan, 2016, σσ. 19-21, αν και ο Greco δεν αντιμετωπίζει την προσβασιμότητα ως δικαίωμα υπό το άρθρο 9 της ΔΣΔΑΑ, αλλά ως μία «ενεργή αρχή», η οποία επιβάλλει σε αυτόν που αναλαμβάνει το καθήκον εκπλήρωσής της να εξασφαλίσει την πρόσβαση στο εκάστοτε δικαίωμα του ατόμου με αναπηρία προκειμένου το τελευταίο να μπορεί να το απολαύσει, δεδομένου ότι η πρόσβαση είναι απαραίτητη προϋπόθεση για αυτό.

από το γεγονός ότι η κοινωνία διακατέχεται από διάφορα εμπόδια και ελλείψεις υποδομές που εμποδίζουν τα ΑμεΑ να συμμετέχουν πλήρως και ισότιμα με τους άλλους στην κοινωνική ζωή⁹. Ειδικότερα, οι υποχρεώσεις που περιλαμβάνονται στις παρ. 1 και 2 του άρθρου 9, οι οποίες αφορούν πρωτίστως το δομημένο περιβάλλον και την πληροφοριακή προσβασιμότητα, δεσμεύουν τόσο τους δημόσιους, όσο και τους ιδιωτικούς φορείς των συμβαλλόμενων κρατών (δευτερευόντως, μέσα από την ανάπτυξη οδηγιών προσβασιμότητας από τις εθνικές αρχές)¹⁰. Παράλληλα, η προσβασιμότητα διακρίνεται σε οριζόντια και κατακόρυφη. Η πρώτη σημαίνει πως τα πρότυπα προσβασιμότητας πρέπει να επιτυγχάνονται σε όλους τους τομείς της καθημερινότητας και να λαμβάνονται υπόψη σε όλες τις σχετικές εθνικές πολιτικές (accessibility mainstreaming) ενώ η δεύτερη απαιτεί την υλοποίηση της προσβασιμότητας σε όλα τα επίπεδα διοίκησης (τοπικό, εθνικό, ευρωπαϊκό και διεθνές)¹¹.

Τέλος, πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση των κατ' ιδίαν τομέων στις συγκρινόμενες έννοιες τάξεις, θα ήταν σημαντικό να διακρίνουμε την έννοια της προσβασιμότητας από αυτή των εύλογων προσαρμογών, δεδομένου ότι, όπως θα γίνει αντιληπτό και στην συνέχεια, οι δύο έννοιες συμπλέκονται αρκετά στις εν λόγω έννοιες τάξεις.

Καταρχάς, οι υποχρεώσεις που πηγάζουν από την προσβασιμότητα οφείλονται σε μία ομάδα, αυτή των ατόμων με αναπηρία, ενώ οι εύλογες προσαρμογές εξυπηρετούν μόνο ένα συγκεκριμένο άτομο. Συνακόλουθα, η υποχρέωση των εύλογων προσαρμογών ενεργοποιείται μόνο όταν υπάρχει σχετικό αίτημα του εκάστοτε προσώπου, ενώ οι υποχρεώσεις περί προσβασιμότητας λειτουργούν *ex ante*, ανεξαρτήτως οποιουδήποτε αιτήματος και από την στιγμή που τα κράτη-μέλη δεσμευτούν από τους σχετικούς κανόνες¹². Ακόμη μία διαφορά αποτελεί το γεγονός ότι οι υποχρεώσεις που πηγάζουν από τις εύλογες προσαρμογές υπόκεινται στον περιορισμό του δυσανάλογου βάρους, δηλαδή η πραγμάτωσή της εξαρτάται από διάφορους παράγοντες (κυρίως οικονομικούς), περιορισμός που δεν υφίσταται στην εκπλήρωση της προσβασιμότητας, η οποία πραγματώνεται προοδευτικά μεν, αλλά ανεπιφύλακτα¹³. Πάντως, παρά τις διαφορές αυτές, οι δύο έννοιες δεν αλληλοαναιρούνται απαραίτητα, καθώς οι εύλογες προσαρμογές μπορούν να καλύψουν κενά τα οποία πιθανώς να αφήνει η πραγμάτωση των προτύπων προσβασιμότητας, όπως στις περιπτώσεις σπάνιων αναπηριών¹⁴.

III. Η προσβασιμότητα στην εκπαίδευση

1. Στην Ευρώπη

Ελλείπει σχετικών νομοθετικών κειμένων στην ΕΕ που ασχολούνται ρητώς με την συμπεριληπτική εκπαίδευση, στον πυρήνα της οποίας βρίσκεται η έννοια της προσβασιμότητας, δεδομένου ότι στοχεύει στην πρόσβαση των ΑμεΑ στο κεντρικό εκπαιδευτικό σύστημα μίας χώρας και όχι απλώς σε ειδικά σχολεία, κεντρικό ρόλο στο ζήτημα διαδραματίζει η Στρατηγική της Ένωσης για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία (2021-

⁹ Ε. Α. ΑΛΕΞΙΑΔΟΥ, Αναπηρία και Εύλογες Προσαρμογές στην Εργασία: Διεθνές, Ευρωπαϊκό και Εθνικό Νομικό Πλαίσιο Προστασίας, ΕΕΕυρΔ, 2020, σσ. 468-469.

¹⁰ Α. LAWSON, Art. 9 Accessibility, σε: I. Bantekas / M. Ashley Stein / D. Anastasiou (eds) The UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities: A Commentary, εκδ. Oxford University Press, 2018, σσ. 270, 278.

¹¹ Β. ΒΡΕΤΟΥ / Χ. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΣ, Η Έννοια της Προσβασιμότητας των ΑμεΑ στην Σύγχρονη Διεθνή, Ευρωπαϊκή και Ελληνική Πολιτική και Νομοθεσία, Αρμ, 2006, σσ. 843-844.

¹² ΑΛΕΞΙΑΔΟΥ, ό.π., σ. 473.

¹³ Α. BRODERICK / D. FERRI, International and European Disability Law and Policy Text, Cases and Materials, εκδ. Cambridge University Press, 2019, σσ. 150-151.

¹⁴ CRPD, General Comment 2 (Article 9: Accessibility), CRPD/C/GC/2. 22.5.2014, παρ. 26.

2030). Συγκεκριμένα, η Στρατηγική αναφέρει πως στο πλαίσιο του στόχου της ισότιμης πρόσβασης και της απαγόρευσης των διακρίσεων, τα ΑμεΑ πρέπει να έχουν πρόσβαση στα κεντρικά (*mainstream*) εκπαιδευτικά συστήματα και όχι απλώς σε σχολεία ειδικών αναγκών¹⁵.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης και η πρόταση Οδηγίας της Επιτροπής του 2008 για την εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης σε όλους τους τομείς (εκτός της εργασίας που καλύπτεται από την Οδηγία 2000/78) και την απαγόρευση των διακρίσεων λόγω (και) της αναπηρίας¹⁶. Το κρίσιμο άρθρο που μας ενδιαφέρει εδώ είναι το άρθρο 4, σύμφωνα με το οποίο τα κράτη-μέλη, προκειμένου να τηρήσουν την αρχή της ίσης μεταχείρισης, οφείλουν να λάβουν τα κατάλληλα μέτρα προσβασιμότητας, *inter alia* και στην εκπαίδευση, τα οποία μάλιστα θα είναι προληπτικά (*anticipatory*), τονίζοντας δηλαδή την ειδοποιό διαφορά με τις εύλογες προσαρμογές που, όπως προαναφέρθηκε, αποτελούν μέτρα που λαμβάνονται κατόπιν σχετικού παραπόνου. Σημαντική εξαίρεση από το πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας όσον αφορά την εκπαίδευση, σύμφωνα με το άρθρο 3 παρ. 3, αποτελεί το διδακτικό υλικό, οι δραστηριότητες και η οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος, συμπεριλαμβανομένων μάλιστα τυχόν εθνικών διατάξεων περί ειδικής αγωγής. Η εξαίρεση αυτή σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η εν λόγω πρόταση δεν έχει καταστεί ακόμη επίσημη ενωσιακή Οδηγία, λόγω της ομοφωνίας που απαιτεί το άρθρο 19 ΣΛΕΕ ως νομική βάση της, την καθιστούν περιορισμένης πρακτικής σημασίας.

Τέλος, σε επίπεδο Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων (στο εξής, ΧΘΔ), το άρθρο 26 που αφορά την κοινωνική ενσωμάτωση των ΑμεΑ, ερμηνευμένο υπό το πρίσμα τόσο της ΔΣΔΑΑ, όσο και της Διεθνούς Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού, δημιουργεί την υποχρέωση πρόσβασης σε διάφορες υπηρεσίες, μεταξύ άλλων και της εκπαίδευσης¹⁷.

Ακόμη μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το ζήτημα της προσβασιμότητας στην εκπαίδευση στην έννομη τάξη της ΕΣΔΑ. Το δικαίωμα στην εκπαίδευση προστατεύεται γενικά, στο εδάφ. α' του άρθρου 2 του 1ου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου (στο εξής, ΠΠΠ) της ΕΣΔΑ. Όσον αφορά ειδικά τα ΑμεΑ, τα κράτη μέλη έχουν ως υποχρέωση την ανάπτυξη πολιτικών ενσωμάτωσης και επίτευξης ίσης πρόσβασης στην εκπαίδευση, συνεπώς την δημιουργία μίας συμπεριληπτικής εκπαίδευσης¹⁸.

Στο πλαίσιο αυτό, το ΕΔΔΑ επιχειρεί να συγκλίνει τη νομολογία του με τις διατυπώσεις της ΔΣΔΑΑ και τις αποφάσεις της Επιτροπής της τελευταίας. Ειδικότερα, ένα πρώτο βήμα έγινε στην υπόθεση *Çam κατά Τουρκίας*¹⁹. Στην εν λόγω υπόθεση, το Δικαστήριο έκρινε πως η Τουρκία είχε παραβιάσει το άρθρο 2 του ΠΠΠ σε συνδυασμό με το άρθρο 14 ΕΣΔΑ, καθώς δεν επέτρεψε την ένταξη τυφλής κοπέλας, επιτυχούσας στις σχετικές εξετάσεις, στην εθνική μουσική ακαδημία. Το Δικαστήριο, αν και χρησιμοποίησε πρωτίστως την έννοια της εύλογης προσαρμογής στο σκεπτικό του, αναφερόμενο ρητά στην ερμηνεία που δίνει το άρθρο 2 της ΔΣΔΑΑ γι' αυτή, προβαίνει παράλληλα σε ποικίλες αναφορές στη προσβασιμότητα ως περιεχόμενο του άρθρου 2 του ΠΠΠ και μάλιστα ανεξάρτητα από την έννοια των προσαρμογών.

¹⁵. EUROPEAN COMMISSION, Strategy for the Rights of Persons with Disabilities 2021-2030, 2021, σσ. 17-19.

¹⁶. EUROPEAN COMMISSION, Proposal for a Council Directive on implementing the principle of equal treatment between persons irrespective of religion or belief, disability, age or sexual orientation, COM(2008) 426 final.

¹⁷. C. O' BRIEN, Article 26, σε: Peers ... [et al.] (eds), The EU Charter of Fundamental Rights: A Commentary, εκδ. Hart, 2022, σσ. 757, 770.

¹⁸. Α. ΤΑΜΑΜΙΔΗΣ, Άρθρο 2 – Δικαίωμα στην Εκπαίδευση, σε: Ι. Σαρμάς / Ξ. Κοντιάδης / Χ. Ανθόπουλος (επιμ.) ΕΣΔΑ Κατ' άρθρο Ερμηνεία, εκδ. Σάκκουλα, 2021, σ. 1101.

¹⁹. ΕΔΔΑ *Çam κατά Τουρκίας* (Προσφυγή No 51500/08), απόφαση της 23ης Φεβρουαρίου 2016 του Δεύτερου Τμήματος.

Μεγαλύτερη σύγκλιση με την ΔΣΔΑΑ πραγματοποιήθηκε, ωστόσο, στην υπόθεση *Enver Şahin*²⁰, στην οποία ο προσφεύγων ζήτησε από το πανεπιστήμιο όπου σπούδαζε, την λήψη μέτρων προσβασιμότητας αφότου κατέστη παραπληγικός. Το ΕΔΔΑ διαπίστωσε και στην περίπτωση αυτή παραβίαση των άρθρων 14 ΕΣΔΑ και 2 ΠΠΠ, καθώς θεώρησε πως το εναγόμενο κράτος δεν έλαβε σοβαρά υπόψιν του τις ανάγκες του προσφεύγοντος σε συνδυασμό με την εξεύρεση λύσεων που δεν θα επέφεραν δυσανάλογο βάρος στο πανεπιστήμιο. Σημαντικό, όμως είναι το γεγονός πως στην απόφασή του, το Δικαστήριο παρέθεσε αρκετές διατάξεις της ΔΣΔΑΑ, συμπεριλαμβανομένων των άρθρων 9 για την προσβασιμότητα και 24 για το δικαίωμα στην εκπαίδευση²¹. Αρκετά σημαντική είναι, τέλος, και η αντίθετη γνώμη του δικαστή Lemmens, σύμφωνα με τον οποίο, η υπόθεση θα έπρεπε να κριθεί αποκλειστικά με γνώμονα το άρθρο 2 ΠΠΠ, διότι θεώρησε πως επρόκειτο για ζήτημα προσβασιμότητας και όχι εύλογων προσαρμογών, προβαίνοντας μάλιστα στην εξέταση των διαφορών των δύο εννοιών, κάτι που το ΕΔΔΑ δεν πραγματοποίησε. Ο Lemmens θεώρησε πως το παράπονο του προσφεύγοντος αφορούσε ένα γενικότερο ζήτημα προσβασιμότητας στο πανεπιστήμιο που δεν αφορούσε μόνο τον τελευταίο.

Παρά τις προαναφερθείσες, αρκετά θετικές, ομολογουμένως, αποφάσεις του ΕΔΔΑ για την προσβασιμότητα στην εκπαίδευση, δεν κινούνται όλες οι σχετικές αποφάσεις στο ίδιο μήκος κύματος. Για παράδειγμα, στην πρόσφατη υπόθεση *Stoian*, το ΕΔΔΑ φαίνεται να συγχέει τις έννοιες της προσβασιμότητας και των εύλογων προσαρμογών, τοποθετώντας την πρώτη στο πλαίσιο της δεύτερης, με τις δεύτερες να αποκτούν πρωταρχική σημασία, παρά το γεγονός ότι τα παράπονα των προσφευγόντων ανέφεραν γενικότερα προβλήματα προσβασιμότητας των κρίσιμων σχολείων²². Επιπλέον, απαράδεκτη είχε κριθεί η σχετική προσφυγή στην υπόθεση *Gherghina*. Αν και η απόρριψη έγινε λόγω μη εξάντλησης των εσωτερικών ένδικων μέσων, τα παράπονα του προσφεύγοντος αφορούσαν την έλλειψη προσβασιμότητας στο πανεπιστήμιο όπου σπούδαζε, παράπονα που εν τέλει δεν εξετάστηκαν από το Δικαστήριο²³. Τέλος, στην πολύ πρόσφατη υπόθεση *T.H.*, το ΕΔΔΑ δεν αναφέρθηκε καν στις έννοιες της συμπεριληπτικής εκπαίδευσης ή της προσβασιμότητας²⁴.

Τέλος, αναφορά σε επίπεδο Ευρώπης πρέπει να γίνει και ως προς τον ΑΕΚΧ. Από το άρθρο 15 παρ. 1 του ΑΕΚΧ προκύπτει η υποχρέωση των κρατών μελών να παρέχουν σε παιδιά και ενηλίκους με αναπηρίες ίση πρόσβαση στην εκπαίδευση, με απώτερο στόχο την επίτευξη συμπεριληπτικής εκπαίδευσης. Ανάμεσα στην πληθώρα μέτρων που μπορούν να λάβουν τα κράτη, προς τον σκοπό αυτό, σύμφωνα με την Επιτροπή του ΑΕΚΧ, ανήκει και η προσβασιμότητα των σχολικών εγκαταστάσεων²⁵.

²⁰ ΕΔΔΑ *Enver Şahin κατά Τουρκίας* (Προσφυγή No 23065/12), απόφαση της 30ης Ιανουαρίου 2018 του Δεύτερου Τμήματος.

²¹ Ibid, παρ. 25· D. FERRI / A. BRODERICK, *The European Court of Human Rights and the Human Rights Model of Disability: Convergence, Fragmentation and Future Prospectives*, σε: P. Czech ... [et al.] (eds), *European Yearbook on Human Rights*, εκδ. Intersentia, 2019, σσ. 282-283.

²² ΕΔΔΑ *Stoian κατά Ρουμανίας* (Προσφυγή No 289/14), απόφαση της 25ης Ιουνίου 2019 του Τέταρτου Τμήματος, παρ. 20, 83, σσ. 102-106.

²³ ΕΔΔΑ *Gherghina κατά Ρουμανίας* (Προσφυγή No 42219/07), απόφαση της 9ης Ιουλίου 2015 του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης, παρ. 57-58.

²⁴ Η υπόθεση αφορούσε την ομαλή ενσωμάτωση του προσφεύγοντος, ατόμου με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες, στο κεντρικό εκπαιδευτικό σύστημα του εναγόμενου κράτους, ΕΔΔΑ, *T.H. κατά Βουλγαρίας* (Προσφυγή No 46519/20), απόφαση της 11ης Απριλίου 2023 του Τρίτου Τμήματος.

²⁵ G. PALMISANO, *Social Rights of People with Disabilities: Achievements Through the Application of the European Social Charter by the European Committee of Social Rights*, σε: Π. Στάγκος / Ν. Τολιόπουλος (επιμ.) *Τα Δικαιώματα των Ανθρώπων με Αναπηρία*, σε Νομική και Κοινωνική Συζήτηση, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2022, σσ. 18-19· K. LUKAS, *The Revised European Social Charter: An Article-by-Article Commentary*, εκδ. Edward Elgar, 2021, σσ. 208-209.

Η Επιτροπή του ΑΕΚΧ έχει να επιδείξει και νομολογία σχετική με το θέμα. Σημειωτέον πως όλες οι αποφάσεις που αναφέρονται εδώ αφορούν την έλλειψη πρόσβασης παιδιών με διανοητικές ή πνευματικές αναπηρίες στον τομέα της εκπαίδευσης. Στην υπόθεση *Autism-Europe κατά Γαλλίας*, η Επιτροπή διαπίστωσε παραβίαση των άρθρων 15 παρ. 1, 17 παρ. 1 και Ε του ΑΕΚΧ, καθώς η Γαλλία απέτυχε να εφαρμόσει την εθνική νομοθεσία της στην πράξη με αποτέλεσμα πολλά παιδιά στο φάσμα του αυτισμού να μην έχουν ισότιμη πρόσβαση στην εκπαίδευση με τα υπόλοιπα παιδιά, αναγνωρίζοντας ουσιαστικά έμμεση διάκριση, δεδομένου ότι η απαγόρευση της τελευταίας απαιτεί την λήψη μέτρων που αναγνωρίζουν τις διαφορές μεταξύ των φορέων και εγγυώνται την ισότιμη απόλαυση των σχετικών δικαιωμάτων, μεταξύ άλλων και από τα ΑμεΑ²⁶. Επίσης, στην υπόθεση *MDAC κατά Βουλγαρίας*, η Επιτροπή ανέφερε πως τα εκπαιδευτικά συστήματα των κρατών-μελών πρέπει να πληρούν *inter alia* το κριτήριο της προσβασιμότητας, τόσο για τις εγκαταστάσεις καθαυτές, όσο και για τα εκπαιδευτικά προγράμματα, είτε στην ειδική, είτε στην κύρια εκπαίδευση, κάτι που η Βουλγαρία δεν πραγμάτωσε εν προκειμένω, γεγονός που συνιστά διάκριση σε σχέση με τα υπόλοιπα παιδιά και άρα παραβίαση των άρθρων 17 παρ. 2 και Ε του ΑΕΚΧ²⁷. Τέλος και στην άλλη υπόθεση του MDAC κατά του Βελγίου αυτή τη φορά, η Επιτροπή έκρινε ότι υπάρχει παραβίαση των άρθρων 15 παρ. 1, 17 παρ. 2 και Ε, δεδομένου ότι το εναγόμενο κράτος δεν παρείχε επαρκή πρόσβαση σε συμπεριληπτική εκπαίδευση για τα παιδιά με διανοητικές αναπηρίες, τόσο σε επίπεδο εγκαταστάσεων, όσο και σχολικών προγραμμάτων²⁸.

2. Στις ΗΠΑ

Το βασικό νομοθέτημα στις ΗΠΑ που ρυθμίζει γενικότερα τα ζητήματα προστασίας των ΑμεΑ είναι η Americans with Disabilities Act (στο εξής, ADA)²⁹. Κρίσιμος για τον τομέα της εκπαίδευσης είναι ο Τίτλος II της ADA, ο οποίος, αν και αφορά πρωτίστως την απαγόρευση των διακρίσεων κατά των ΑμεΑ στο πλαίσιο των δημόσιων υπηρεσιών (συμπεριλαμβανομένης, άρα και της εκπαίδευσης), έχει ως στόχο την επίτευξη προσβασιμότητας στο εκπαιδευτικό περιβάλλον συνολικά, εφόσον όμως δεν επιφέρει δυσανάλογο βάρος ή θεμελιώδεις αλλαγές στο πρόγραμμα σπουδών του εκάστοτε ιδρύματος. Φαίνεται επομένως πως η προσβασιμότητα εδώ δεν είναι ανεπιφύλακτη αλλά συγχέεται με τις προϋποθέσεις των εύλογων προσαρμογών που αναφέρθηκαν παραπάνω. Ως προς την επεξήγηση του περιεχομένου του Τίτλου II, θεμελιώδης είναι η υπόθεση *Olmstead v L.C.* του 1999, όπου το Ανώτατο Ομοσπονδιακό Δικαστήριο (ΑΟΔ) των ΗΠΑ έκρινε πως είναι διαμετρικά αντίθετη στον Τίτλο αυτό ο πολιτειακός διαχωρισμός των ΑμεΑ από την κοινωνία με την τοποθέτησή τους σε απομονωμένα ιδρύματα. Συνεπώς, προκύπτει ερμηνευτικά πως η συμπεριληπτική εκπαίδευση (και συνακόλουθα η πρόσβαση στην τελευταία) αποτελεί ένα από τα βασικά στοιχεία του Τίτλου II της ADA³⁰.

Το πρωταρχικό νομοθέτημα, όμως, που αφορά την εκπαίδευση των ΑμεΑ στις ΗΠΑ είναι η Individuals with Disabilities Education Act του 1990 (στο εξής, IDEA)³¹. Ο στόχος της IDEA είναι η παροχή πρόσβασης σε μία «δωρεάν, κατάλληλη δημόσια εκπαίδευση» μέσα από την αναγνώριση των αναγκών των παιδιών με αναπηρία από τις επιμέρους σχολικές περιφέρειες και την ανάπτυξη ενός ατομικού εκπαιδευτικού πλάνου για το καθένα από αυτά³². Ειδικότερα,

²⁶. ECSR *Autism-Europe v. France* (Complaint No 13/2002), παρ. 52-54.

²⁷. ECSR *MDAC v. Bulgaria* (Complaint No 41/2007), παρ. 37, 45, 49-54.

²⁸. ECSR *MDAC v. Belgium* (Complaint No 109/2014), παρ. 63, 72-73, 77, 105-106.

²⁹. 42 U.S.C. παρ. 12101ff.

³⁰. ΑΟΔ *Olmstead κ. L. C.* 527 U.S. 581 (1999) · P. BLANCK, Why America Is Better off because of the Americans with Disabilities Act and the Individuals with Disabilities Education Act, *Touro Law Review*, 2019, σσ. 605-614.

³¹. 20 U.S.C παρ. 1400ff.

³². T. CRAPARO, Remembering the "Individuals" of the Individuals with Disabilities Education Act, *New York University Journal of Legislation and Public Policy*, 2003, σσ. 467-468.

η ανάπτυξη της δωρεάν, κατάλληλης, δημόσιας εκπαίδευσης, στοχεύει στην εξασφάλιση, όχι μόνο της φυσικής πρόσβασης στο δομημένο περιβάλλον των εγκαταστάσεων μέχρι και την τριτοβάθμια εκπαίδευση, αλλά και την γνωστική προσβασιμότητα μέσα από τις κατάλληλες τροποποιήσεις του γενικού εκπαιδευτικού προγράμματος στο οποίο συμμετέχουν όλα τα παιδιά μέχρι το επίπεδο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Η ιστορική (αν και με αρνητικό αποτέλεσμα για την ενάγουςα) για το ζήτημα αυτό υπόθεση *Board of Education v Rowley* του 1981 ήταν αυτή που έθεσε τις ελάχιστες βάσεις για την ελεύθερη πρόσβαση των ΑμεΑ στην δημόσια εκπαίδευση. Βέβαια, στόχος της απόφασης ήταν απλώς η επίτευξη πρόσβασης στο εκπαιδευτικό σύστημα, σε μία εποχή που πολλά παιδιά με αναπηρία αποκλείονταν από το σχολικό περιβάλλον, χωρίς να κατοχυρώσει και την προσβασιμότητα μέσα στην σχολική αίθουσα καθαυτή³³.

Σύμφωνα με μία άποψη, η IDEA διευρύνει σε μεγάλο βαθμό τις έννοιες της συμπερίληψης και της ενσωμάτωσης, δεδομένου ότι απαιτεί η τοποθέτηση των μαθητών να γίνεται στο «λιγότερο περιοριστικό σχολικό περιβάλλον» (*Least Restrictive Environment*). Στόχος του περιβάλλοντος αυτού και κατ' επέκταση της IDEA, είναι η τοποθέτηση των μαθητών με αναπηρία στην κανονική αίθουσα ή τουλάχιστον σε ένα περιβάλλον όσο το δυνατόν πιο κοντά σε αυτή (*mainstreaming*). Επιπλέον, η τυχόν ειδική εκπαίδευση και σχετικές υπηρεσίες που μπορεί να έχουν ανάγκη τα εν λόγω παιδιά πρέπει να επιδιώκεται να ενσωματώνονται στην κανονική σχολική τάξη. Επομένως, το λιγότερο περιοριστικό σχολικό περιβάλλον είναι συνακόλουθα στενά συνδεδεμένο με την προσβασιμότητα στο δομημένο περιβάλλον που με την σειρά της αποτελεί στοιχείο της συμπερίληψης που απαιτεί τόσο η ADA όσο και η IDEA.

Από την άλλη, υποστηρίζεται πως η συμπερίληψη και το λιγότερο περιοριστικό περιβάλλον δεν αποτελούν τον βασικό στόχο της IDEA, αλλά απλώς μία από τις επιλογές που προσφέρει. Συνεπώς για την επίτευξη της πρόσβασης στην εκπαίδευση, έμφαση δίνεται στην αναγνώριση των αναγκών του κάθε παιδιού ξεχωριστά, δηλαδή σε μία ατομικιστική προσέγγιση. Πρωταρχικές είναι, δηλαδή, οι διαδικαστικές εγγυήσεις της IDEA, ενώ το *mainstreaming* διευρύνει απλώς τις επιλογές των αρμόδιων αρχών³⁴.

Τέλος, όσον αφορά την αλληλεπίδραση της IDEA με την ADA, στην υπόθεση *K.M. v Tustin Unified School District* το 2013, το Ένατο Εφετειακό Ομοσπονδιακό Δικαστήριο δήλωσε ότι τα δύο κρίσιμα νομοθετήματα περιλαμβάνουν διαφορετικούς στόχους, μέσα και περιορισμούς για την επίτευξη προσβασιμότητας στην εκπαίδευση, επομένως η συμμόρφωση με το ένα δεν σημαίνει συμμόρφωση με το άλλο, δεν διακρίνεται σχέση ιεραρχίας μεταξύ τους και συνακόλουθα οι ισχυρισμοί των εναγόντων που έγιναν βάσει του Τίτλου II της ADA δεν αποκλείονται λόγω έλλειψης ισχυρισμών από την IDEA³⁵. Βέβαια, οι υποχρεώσεις προσβασιμότητας υπό την IDEA είναι αυστηρότερες από αυτές της ADA, όπως φάνηκε στην υπόθεση *Pace v Bogalusa City School Board*, όπου το εκδικάζον δικαστήριο δεν εξέτασε τους ισχυρισμούς υπό την ADA, αφού θεώρησε πως πληρούνταν ήδη οι προϋποθέσεις της IDEA³⁶.

³³. AOD *Board of Education κ. Rowley* 458 U.S. 176 (1982) · A. BLAU, The IDEIA and the Right to an 'Appropriate' Education, Brigham Young University Education and Law Journal, 2007, σσ. 9-11, 17-18, όπου αναφέρεται πως μετά την θέσπιση της IDEA, το ελάχιστο επίπεδο προσβασιμότητας που κατοχύρωσε η Rowley δεν είναι πλέον αρκετό και στόχος είναι η επίτευξη ενός πλήρους εκπαιδευτικού οφέλους για τους μαθητές με αναπηρία. Αυτό φάνηκε μεταγενέστερα στην υπόθεση AOD *Endrew F κ. Douglas County School District* 580 U.S. (2017), όπου το AOD έκρινε ότι η δωρεάν, κατάλληλη, δημόσια εκπαίδευση που παρέχεται πρέπει να είναι «εύλογα φιλόδοξη».

³⁴. CRAPARO, ό.π., σσ. 510-515, 524.

³⁵. *K.M. κ. Tustin Unified Sch. Dist.* 78 F. Supp. 3d 1289 (C.D. Cal. 2015) · A. ESTRELLA-LEMUS, An IDEA for Special Education: Why the IDEA Should Have Primacy over the ADA in Adjudicating Education Claims for Students with Disabilities, Journal of the National Association of Administrative Law Judiciary, 2014, σσ. 422-425.

³⁶. *Pace κ. Bogalusa City School Board* 137 F. Supp. 2d 711 (2001).

IV. Η προσβασιμότητα στα αγαθά και τις υπηρεσίες

1. Στην Ευρώπη

Η ΕΕ είχε ήδη υιοθετήσει πριν την υπογραφή της ΔΣΔΑΑ, ένα σύνολο Οδηγιών που αφορούν ή έστω περιλαμβάνουν κάποια διάταξη που αφορά την προσβασιμότητα των ΑμεΑ σε αγαθά και υπηρεσίες στο πλαίσιο της κοινής αγοράς, όπως αναγνωρίζει και η ίδια η Ένωση στο Παράρτημα της Απόφασης 2010/48 που ολοκλήρωσε την προσχώρηση στην ΔΣΔΑΑ³⁷. Στο Παράρτημα αυτό περιλαμβάνονται σχετικοί υπότιτλοι, επονομαζόμενοι «προσβασιμότητα» και «πρόσβαση στις πληροφορίες» οι οποίοι αναφέρουν διάφορες Οδηγίες που αφορούν την πρόσβαση των ΑμεΑ σε διάφορους τομείς, όπως στα μέσα μαζικής μεταφοράς και τις τηλεπικοινωνίες. Οι Οδηγίες αυτές έχουν ως νομική βάση το άρθρο 114 ΣΛΕΕ (πρώην άρθρο 95 ΣΕΚ) που αφορά την δυνατότητα λήψης ενωσιακών μέτρων για την προσέγγιση των εθνικών νομοθεσιών, άρθρο που τόσο πριν, όσο και μετά την προσχώρηση στην ΔΣΔΑΑ έχει αναγνωριστεί ως η κύρια νομική βάση στο πεδίο της προσβασιμότητας των ΑμεΑ³⁸.

Ανάμεσα στις διάφορες αυτές ενωσιακές Οδηγίες, δύο είναι αυτές που ξεχωρίζουν και αξίζουν ειδικής αναφοράς. Κοινό τους σημείο είναι η ρητή αναφορά της ΔΣΔΑΑ στο προοίμιό τους. Η πρώτη είναι η Οδηγία 2016/2102, σχετικά με την εναρμόνιση των εθνικών νομοθεσιών για την προσβασιμότητα των ιστοσελίδων του δημοσίου τομέα³⁹. Οι σχετικές ιστοσελίδες ή εφαρμογές πρέπει να πληρούν 4 κριτήρια προσβασιμότητας για να θεωρηθούν ότι πληρούν τις προϋποθέσεις της Οδηγίας, και συγκεκριμένα την αντιληπτικότητα, την λειτουργικότητα, την κατανοησιμότητα και την στιβαρότητα. Εν συντομία, η αντιληπτικότητα απαιτεί η εμφάνιση και η διεπαφή (*interface*) της εκάστοτε εφαρμογής να είναι ευκόλως κατανοητές από τον χρήστη, η λειτουργικότητα αφορά την ομαλή πλοήγηση σε αυτή, η κατανοησιμότητα επιβάλλει το σύνολο των πληροφοριών που παρέχεται να είναι σαφές και τέλος η στιβαρότητα σχετίζεται με τον μέγιστο αριθμό των χρηστών που μπορούν αξιόπιστα να χρησιμοποιούν την εν λόγω εφαρμογή, αλλά και την συμβατότητά της με τις υποβοηθητικές τεχνολογίες που χρησιμοποιούν τα ΑμεΑ. Επιπλέον, οι ιστοσελίδες και εφαρμογές που εμπίπτουν στο *ratione materiae* της Οδηγίας πρέπει να περιλαμβάνουν και σχετική δήλωση προσβασιμότητας, με την οποία θα εξηγούν αναλυτικά ποια στοιχεία τους πληρούν τα τιθέμενα πρότυπα προσβασιμότητας και ποια όχι. Αρνητικό στοιχείο της Οδηγίας, το οποίο μάλιστα αποκλίνει από τις απαιτήσεις της ΔΣΔΑΑ, αποτελεί το γεγονός ότι οι υπόχρεοι φορείς μπορούν να απαλλαγούν από τις υποχρεώσεις προσβασιμότητας της Οδηγίας εφόσον αυτές τους επιφέρουν δυσανάλογο βάρος, στοιχείο που προσιδιάζει περισσότερο στην έννοια των εύλογων προσαρμογών⁴⁰.

«Αδερφή» Οδηγία της 2016/2102 και πιθανόν το αποκορύφωμα της ενωσιακής νομοθεσίας σχετικά με την προσβασιμότητα στον τομέα της παροχής αγαθών και υπηρεσιών, είναι η Ευρωπαϊκή Πράξη Προσβασιμότητας (στο εξής, ΕΠΠ)⁴¹. Η ΕΠΠ καλύπτει την προσβασιμότητα αγαθών και υπηρεσιών που σχετίζονται μεταξύ άλλων, με τις ηλεκτρονικές επικοινωνίες, με ιστοσελίδες που περιλαμβάνουν πληροφορίες για τις μεταφορές και το ηλεκτρονικό εμπόριο, καθώς και το δομημένο περιβάλλον εντός του οποίου παρέχονται οι εν

³⁷. Απόφαση 2010/48/ΕΚ του Συμβουλίου της 26.11.2009 σχετικά με τη σύναψη, από την Ευρωπαϊκή Κοινότητα, της σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία, ΕΕ 2010 L 23/35.

³⁸. D. FERRI, The Role of the European Union in Ensuring Accessibility of Cultural Goods and Services: All about that ... Internal Market?, E.L.Rev., 2023, σσ. 2-3.

³⁹. Οδηγία 2016/2102 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 26ης Οκτωβρίου 2016 για την προσβασιμότητα των ιστότοπων και των εφαρμογών για φορητές συσκευές των οργανισμών του δημόσιου τομέα, ΕΕ 2016 L 327/1.

⁴⁰. FERRI, ό.π., σσ. 14-19.

⁴¹. Οδηγία 2019/882 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 17ης Απριλίου 2019 σχετικά με τις απαιτήσεις προσβασιμότητας προϊόντων και υπηρεσιών, ΕΕ 2019 L 151/70.

λόγω υπηρεσίες (παράρτημα ΙΙΙ της ΕΠΠ)⁴². Τα προϊόντα και οι υπηρεσίες αυτές θα καλύπτονται από την ΕΠΠ εφόσον διατίθενται στην αγορά μετά τις 28 Ιουνίου 2025. Περαιτέρω, η ΕΠΠ «δανείζεται» αρκετά στοιχεία από την προαναφερθείσα Οδηγία 2016/2102, όπως τις 4 αρχές προσβασιμότητας με τις οποίες πρέπει να συμμορφώνονται οι αποδέκτες της Οδηγίας (καταρχάς τα κράτη και στην συνέχεια οι κατασκευαστές, εισαγωγείς, διανομείς και πάροχοι, δημόσιου και ιδιωτικού τομέα αδιακρίτως), αλλά και την εξαίρεση του δυσανάλογου βάρους (άρθρο 14)⁴³.

Παράλληλα, ιδιαίτερα σημαντική είναι και η υπογραφή από την ΕΕ της Συνθήκης του Μαρρακές του 2013 που τέθηκε σε ισχύ το 2016 και η οποία υποχρεώνει τα συμβαλλόμενα μέρη να εισάγουν μία σειρά από περιορισμούς στους κανόνες πνευματικής ιδιοκτησίας σε έντυπα και ηλεκτρονικά βιβλία, ώστε να είναι ευκολότερη η μετατροπή τους σε προσβάσιμες μορφές για τα άτομα με οπτικές αναπηρίες. Η Ένωση εφαρμόζει την Συνθήκη μέσα από την Οδηγία 2017/1564⁴⁴ και τον Κανονισμό 2017/1563⁴⁵. Η πρώτη υποχρεώνει ακριβώς τα κράτη-μέλη να προβλέψουν στις εθνικές τους νομοθεσίες περιορισμούς και εξαιρέσεις στο δικαίωμα αναπαραγωγής και διανομής, ώστε οποιοδήποτε από τα πρόσωπα που θεωρούνται «δικαιούχοι» από το άρθρο 3 της Οδηγίας να έχει πρόσβαση χωρίς την άδεια του κατόχου της πνευματικής ιδιοκτησίας, στο σχετικό, προσβάσιμο πλέον υλικό. Η μετατροπή αυτή δεν θα πρέπει να είναι δυσανάλογη σε σχέση με τα έννομα συμφέροντα του κατόχου της πνευματικής ιδιοκτησίας, δηλαδή να πραγματοποιείται μόνο στο πλαίσιο ορισμένων, ειδικών περιπτώσεων. Ο δεύτερος, συμπληρωματικός στην Οδηγία, επιτρέπει την διασυνοριακή ανταλλαγή προσβάσιμου υλικού με τρίτα κράτη⁴⁶.

Όλα τα προαναφερόμενα νομοθετήματα ωθούν την αγορά της ΕΕ προς τον στόχο προσβάσιμων αγαθών και υπηρεσιών. Προς τον σκοπό αυτό, ιδίως οι Οδηγίες λειτουργούν συμπληρωματικά και υποστηρικτικά. Για παράδειγμα, μέχρι την ουσιαστική έναρξη ισχύος της ΕΠΠ το 2025, η Οδηγία Μαρρακές είναι αυτή που θα καλύψει την προσβασιμότητα σε έντυπα και ηλεκτρονικά βιβλία. Επιπλέον, παρ' όλο που η Οδηγία 2016/2102 αφορά τις ιστοσελίδες μόνο του δημόσιου τομέα, η ΕΠΠ είναι αυτή που θα καλύψει το κενό των ιστοσελίδων του ιδιωτικού τομέα. Στο πλαίσιο αυτό, ο ΧΘΔ πρέπει να αποτελεί τον βασικό ερμηνευτικό οδηγό της ενωσιακής νομοθεσίας, ιδίως μέσα από το άρθρο 26 για την κοινωνική ένταξη των ΑμεΑ.

Σε επίπεδο ΕΣΔΑ, μπορεί να παρατηρηθεί μία ασυνέπεια στις θέσεις του ΕΔΔΑ περί προσβασιμότητας στον τομέα των αγαθών και των υπηρεσιών, η οποία φαίνεται να προκύπτει από το εκάστοτε δικαίωμα- άρθρο που έχει να εξετάσει το Δικαστήριο. Για παράδειγμα, στις

⁴². A. DRABARZ, *Harmonising Accessibility in the EU Single Market: Challenges for Making the European Accessibility Act Work*, *Review of European and Comparative Law*, 2020, σσ. 86-87, 91, όπου αναφέρεται βέβαια, παράλληλα, ότι η ΕΠΠ αφήνει εκτός άλλους νευραλγικούς τομείς, όπως η υγεία και η εκπαίδευση.

⁴³. L. WADDINGTON, *Regulating e-Accessibility and Digital Equality in Europe from a Multilevel Perspective*, σε: C. Ricci (ed) *Building an Inclusive Digital Society for Persons with Disabilities New Challenges and Future Potentials*, εκδ. Pavia University Press, 2019, σ. 12.

⁴⁴. Οδηγία 2017/1564 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 13ης Σεπτεμβρίου 2017, σχετικά με ορισμένες επιτρεπόμενες χρήσεις ορισμένων προστατευόμενων έργων και άλλων αντικειμένων προστασίας δυνάμει δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας και συγγενικών δικαιωμάτων προς όφελος των τυφλών, των αμβλυώπων και των ατόμων με άλλα προβλήματα ανάγνωσης εντύπων και για την τροποποίηση της οδηγίας 2001/29/EK για την εναρμόνιση ορισμένων πτυχών του δικαιώματος του δημιουργού και συγγενικών δικαιωμάτων στην κοινωνία της πληροφορίας, ΕΕ 2017 L 242/6.

⁴⁵. Κανονισμός 2017/1563 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 13ης Σεπτεμβρίου 2017, για τη διασυνοριακή ανταλλαγή μεταξύ της Ένωσης και τρίτων χωρών αντιγράφων σε προσβάσιμο μορφότυπο ορισμένων προστατευόμενων έργων και άλλων αντικειμένων προστασίας δυνάμει δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας και συγγενικών δικαιωμάτων προς όφελος των τυφλών, των αμβλυώπων ή ατόμων με άλλα προβλήματα ανάγνωσης εντύπων, ΕΕ 2017 L 242/1.

⁴⁶. D. FERRI / K. DONNELLAN, *The Implementation of the Marrakesh Treaty in the European Union: An Important Piece in the Accessibility Jigsaw?*, *Legal Issues of Economic Integration*, 2022, σσ. 274-278.

υποθέσεις *Botta κατά Ιταλίας* και *Zehnalova και Zehnal κατά Τσεχίας* που αφορούσαν γενικά μέτρα προσβασιμότητας στο δομημένο περιβάλλον (δημόσιες υπηρεσίες) υπό το άρθρο 8 ΕΣΔΑ για την ιδιωτική ζωή, το Δικαστήριο απέρριψε τις κρίσιμες προσφυγές δεδομένου ότι δεν εντόπισε στενό σύνδεσμο της ζωής των προσφευγόντων με τις υπηρεσίες αυτές, επιδεικνύοντας μία απροθυμία επιβολής υποχρεώσεων στα κράτη-μέλη με τόσο γενικό χαρακτήρα⁴⁷. Απουσία αντίστοιχου συνδέσμου απεφάνθη το Δικαστήριο και στην υπόθεση *Glaisen* που αφορούσε την πρόσβαση σε χρήστη αμαξιδίου σε κινηματογράφο⁴⁸. Μη παραβίαση για παρόμοιους λόγους έκρινε το ΕΔΔΑ πως υπήρχε και στην *Toplak and Mrak* που επίσης αφορούσε την πρόσβαση στο δομημένο περιβάλλον, σε σχέση, ωστόσο με το δικαίωμα ψήφου (άρθρα 14 ΕΣΔΑ, 3(1) ΠΠΠ και 1 του 12ου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου), δίνοντας έμφαση στις εύλογες (ατομικές) προσαρμογές που μπορούσε να λάβει το κράτος έναντι των γενικών μέτρων προσβασιμότητας⁴⁹. Τέλος, στην *Arnar Helgi Lárusson*, το ΕΔΔΑ, αναγνωρίζοντας τις προσπάθειες της Ισλανδίας για την επίτευξη προσβασιμότητας στα δημόσια κτήρια, δεν της επέβαλλε περαιτέρω υποχρεώσεις, θεωρώντας ότι κάτι τέτοιο θα αποτελούσε δυσανάλογο βάρος για το εναγόμενο κράτος, συγχέοντας έτσι την προσβασιμότητα με τις εύλογες προσαρμογές⁵⁰.

Από την άλλη, η νομολογία που αφορά τα άρθρα 2-3 ΕΣΔΑ και συγκεκριμένα την προσβασιμότητα στους διάφορους χώρους της φυλακής από έναν ανάπηρο κρατούμενο, φαίνεται αυστηρότερη. Ειδικότερα, στην υπόθεση *Price*, το ΕΔΔΑ εντόπισε παραβίαση του άρθρου 3 ΕΣΔΑ λόγω του μη προσβάσιμου αρκετών χώρων της φυλακής, από μία κρατούμενη που χρησιμοποιούσε αναπηρικό αμαξίδιο⁵¹. Παρόμοια είναι τα αποτελέσματα και σε αποφάσεις μεταγενέστερες της θέσης σε ισχύ της ΔΣΔΑΑ, όπως στην υπόθεση *Grimailovs* όπου το Δικαστήριο κατέκρινε την έλλειψη προσβασιμότητας των χώρων της φυλακής που έφτανε στο σημείο της εξευτελιστικής μεταχείρισης, όπως και στις *D.G* και *Semikhvostov*⁵². Ομολογουμένως βέβαια, οι αποφάσεις αυτές βρίσκονται εγγύτερα στο πλαίσιο των *de facto* εύλογων προσαρμογών παρά στην γενικότερου χαρακτήρα προσβασιμότητα⁵³.

Τέλος, ξεχωριστή αναφορά πρέπει να γίνει στην υπόθεση *Guberina*. Το ΕΔΔΑ εδώ, έκρινε πως υπήρξε παραβίαση των άρθρων 14 ΕΣΔΑ και 1 ΠΠΠ λόγω της μη λήψη υπόψιν από τις εθνικές αρχές των αναγκών ανάπηρου παιδιού που θα δικαιολογούσαν φορολογικές ελαφρύνσεις του προσφεύγοντος πατέρα σχετικά με την πραγματοποίηση αλλαγών στο δομημένο περιβάλλον που θα διευκόλυναν το πρώτο. Το Δικαστήριο ανέφερε ρητά, μεταξύ άλλων, το άρθρο 9

⁴⁷. ΕΔΔΑ *Botta κατά Ιταλίας* (Προσφυγή No 21439/93), απόφαση της 24ης Φεβρουαρίου 1998 και *Zehnalová and Zehnal κατά Τσεχίας* (Προσφυγή No 38621/97), απόφαση της 14ης Μαΐου 2002· A. BRODERICK, *The United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities and the European Convention on Human Rights: A Tale of Two Halves or a Potentially Unified Vision of Human Rights*, Cambridge International Law Journal, 2018, σ. 214.

⁴⁸. *Glaisen κατά Ελβετίας* (Προσφυγή No 40477/13), απόφαση της 25ης Ιουνίου 2019 του Τρίτου Τμήματος, παρ. 47-50.

⁴⁹. *Toplak and Mrak κατά Σλοβενίας* (Προσφυγή No 34591/19 και 42545/19), απόφαση της 26ης Οκτωβρίου 2021 του Δεύτερου Τμήματος, παρ. 119.

⁵⁰. *Arnar Helgi Lárusson κατά Ισλανδίας* (Προσφυγή No 23077/19), απόφαση της 31ης Μαΐου 2022 του Τρίτου Τμήματος, παρ. 59-63.

⁵¹. *Price κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (Προσφυγή No 33394/96), απόφαση της 10ης Ιουλίου 2001 του Τρίτου Τμήματος.

⁵². *Grimailovs κατά Λετονίας* (Προσφυγή No 6087/03), απόφαση της 25ης Ιουνίου 2013 του Τέταρτου Τμήματος, παρ. 157-162· *D.G κατά Πολωνίας* (Προσφυγή No 45705/07), απόφαση της 12ης Φεβρουαρίου 2013 του Τέταρτου Τμήματος· *Semikhvostov κατά Ρωσίας* (Προσφυγή No 2689/12), απόφαση της 6ης Φεβρουαρίου 2014 του Πρώτου Τμήματος, παρ. 77-86.

⁵³. BRODERICK, ό.π. (υποσημ. 47), σσ. 209-211.

ΔΣΔΑΑ περί προσβασιμότητας, ενώ τόνισε επανειλημμένα την σημασία της τελευταίας στην καθημερινότητα των ΑμεΑ⁵⁴.

Τέλος, όσον αφορά τον ΑΕΚΧ, το άρθρο 15 παρ. 3 προβλέπει την λήψη μέτρων προσβασιμότητας (κυρίως τεχνική υποστήριξη) σε τομείς όπως οι μεταφορές και οι επικοινωνίες, ώστε να αρθούν τα εμπόδια που αντιμετωπίζουν τα ΑμεΑ και να επιτευχθεί η πλήρης κοινωνική τους ενσωμάτωση. Σύμφωνα με την Επιτροπή του ΑΕΚΧ, τα μέτρα αυτά δύναται να συμπεριληφθούν στην νομοθεσία καταπολέμησης των διακρίσεων των κρατών-μελών⁵⁵. Η Επιτροπή είχε την ευκαιρία να εφαρμόσει στην πράξη την έννοια της πρόσβασης σε υπηρεσίες και πέρα από το άρθρο 15 παρ. 3 στην υπόθεση *International Federation of Human Rights κατά Βελγίου*, όπου, *inter alia*, διαπίστωσε των άρθρων 14 παρ. 1, 30 και Ε του ΑΕΚΧ λόγω ελλιπούς πρόσβασης σε υπηρεσίες κοινωνικής πρόνοιας από άτομα με βαριές αναπηρίες⁵⁶.

2. Στις ΗΠΑ

Το νομοθετικό έργο επί του κρίσιμου θέματος είχε ξεκινήσει από νωρίς στις ΗΠΑ, ιδίως όσον αφορά το δομημένο περιβάλλον. Το 1968 θεσπίστηκε η Architectural Barriers Act⁵⁷, η οποία εγγυάται μέχρι και σήμερα την πρόσβαση των ΑμεΑ στα ομοσπονδιακά κτήρια/υπηρεσίες. Ειδικότερα, ο νόμος αυτός εξουσιοδοτεί 4 δημόσιες υπηρεσίες (Υπουργείο Στέγασης και Αστικής Ανάπτυξης, Υπουργείο Άμυνας, Διοίκηση Γενικών Υπηρεσιών και Ταχυδρομική Υπηρεσία των ΗΠΑ), καθεμία από τις οποίες έχει υπό την αρμοδιότητά της μία ορισμένη κατηγορία κτηρίων, για να εκδώσει πρότυπα προσβασιμότητας (ως προς τον σχεδιασμό, κατασκευή, ή τροποποίηση) που θα επιτρέψουν ακριβώς την ελεύθερη είσοδο των ΑμεΑ σε αυτά. Λόγω έλλειψης πρόβλεψης μέτρων επιβολής στο κείμενο του νόμου, το 1973 με την Rehabilitation Act⁵⁸ ιδρύθηκε η Επιτροπή Συμμόρφωσης με τα Αρχιτεκτονικά και Μεταφορικά Εμπόδια (σήμερα Επιτροπή Προσβασιμότητας- Access Board)⁵⁹, η οποία ανέλαβε την επίβλεψη συμμόρφωσης με τις απαιτήσεις της Architectural Barriers Act, καθώς και την ανάπτυξη δικών της ελάχιστων κανόνων προσβασιμότητας. Τέλος, οποιοσδήποτε μπορεί να προσφύγει στην Επιτροπή καταθέτοντας παράπονα για πιθανή παραβίαση του εν λόγω νόμου⁶⁰.

Όπως αναφέρθηκε και στον τομέα της εκπαίδευσης, ο Τίτλος II της ADA απαγορεύει τις διακρίσεις λόγω αναπηρίας και κατ' επέκταση απαιτεί οι υπηρεσίες, τα προγράμματα και οι δραστηριότητες στις πολιτειακές και τοπικές κυβερνητικές οντότητες να είναι προσβάσιμες. Η υποχρέωση αυτή περιλαμβάνει όχι μόνο το δομημένο περιβάλλον, αλλά και τις ιστοσελίδες των οντοτήτων αυτών, όπως έχουν κρίνει αρκετά αμερικανικά δικαστήρια. Περαιτέρω, ο Τίτλος III του ίδιου νομοθετήματος δημιουργεί υποχρεώσεις προσβασιμότητας και σε ιδιωτικές εμπορικές εγκαταστάσεις (εφόσον ανήκουν σε μία από τις 12 κατηγορίες παροχής υπηρεσιών που περιλαμβάνονται στον Τίτλο και αφορούν από χώρους ψυχαγωγίας μέχρι σταθμούς μέσω μαζικής μεταφοράς) με στόχο την απόλαυση των αγαθών, υπηρεσιών και γενικότερα των χώρων τους από τα ΑμεΑ χωρίς διακρίσεις. Οι υποχρεώσεις αυτές εξειδικεύονται τόσο στους

⁵⁴. *Guberina κατά Κροατίας* (Προσφυγή No 23682/13), απόφαση της 22ης Μαρτίου 2016 του Δεύτερου Τμήματος, παρ. 34-35, 90-92· D. FERRI / A. BRODERICK, *The European Court of Human Rights and the Human Rights Model of Disability: Convergence, Fragmentation and Future Prospectives*, σε: P. Czech ...[et al.] (eds), *European Yearbook on Human Rights*, εκδ. Intersentia, 2019, σ. 278.

⁵⁵. PALMISANO, ό.π., σσ. 19-20· LUKAS, ό.π., σσ. 211-212.

⁵⁶. *ECSR FIDH v. Belgium* (Complaint No 75/2011), παρ. 109-139, 193-198, 206-210.

⁵⁷. 42 U.S.C. παρ. 4151 ff.

⁵⁸. Rehabilitation Act, 29 U.S.C. παρ. 701 (1973), σσ. 501-504.

⁵⁹. Η επίσημη ιστοσελίδα της Επιτροπής: <https://www.access-board.gov/about/>.

⁶⁰. M. FRIEDLANDER RAFFA, *Removing Architectural Barriers: The Architectural Barriers Act of 1968*, *Mental and Physical Disability Law Reporter*, 1985, σσ. 304-307.

κανονισμούς (*regulations*) του κάθε Τίτλου, όσο και στις Κατευθυντήριες Γραμμές Προσβασιμότητας της ADA του 1991 της Επιτροπής Προσβασιμότητας των ΗΠΑ⁶¹.

Ωστόσο, το μεγαλύτερο ζήτημα που αφορά τον Τίτλο III είναι αυτό της διαδικτυακής προσβασιμότητας. Μέχρι και σήμερα, ελλείπει ρητής πρόβλεψης είτε στο κείμενο της ADA (η οποία, μάλιστα, δεν αναφέρεται ρητά στο διαδίκτυο) είτε στους κανονισμούς και στις Κατευθυντήριες Γραμμές, το πρόβλημα του αν οι ιστοσελίδες των ιδιωτών καλύπτονται από τον Τίτλο III και άρα αν πρέπει να είναι προσβάσιμες, έχει προκαλέσει σύγχυση στα δικαστήρια. Τα τελευταία έχουν ακολουθήσει διαφορετικές προσεγγίσεις επί του θέματος. Σύμφωνα με την πιο περιοριστική θέση που έχουν ακολουθήσει ορισμένα ομοσπονδιακά εφετειακά δικαστήρια, η έννοια των «δημόσιων καταλυμάτων» (*public accommodations*) του Τίτλου III που προσφέρουν αγαθά και υπηρεσίες στο ευρύ κοινό, περιλαμβάνει μόνο τα φυσικά καταστήματα και αυτά που προσφέρουν «εν σώματι» στα ΑμεΑ, επομένως η ADA δεν απαιτεί να καταστούν προσβάσιμες οι κρίσιμες ιστοσελίδες⁶². Από την άλλη, ελάχιστα εφετειακά δικαστήρια έχουν υιοθετήσει την διευρυμένη θέση επί του θέματος, σύμφωνα με την οποία, οι υποχρεώσεις προσβασιμότητας του Τίτλου III εφαρμόζονται επί των ιστοσελίδων των καταστημάτων, ανεξαρτήτως σύνδεσης με κάποιο φυσικό κατάστημα. Τα δικαστήρια αυτής της άποψης θεωρούν πως μία πιο περιοριστική ερμηνεία θα ερχόταν σε αντίθεση με τους σκοπού της ADA και θα εμπόδιζε την αδιάκριτη απόλαυση αγαθών-υπηρεσιών από τα ΑμεΑ⁶³.

Τέλος, σύμφωνα με την ενδιάμεση και επικρατούσα θέση, για να θεωρηθεί πως μία ιστοσελίδα ιδιωτικής επιχείρησης εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του Τίτλου III, πρέπει να υφίσταται κάποιος σύνδεσμος μεταξύ των αγαθών ή των υπηρεσιών που προσφέρει αυτή με τα αγαθά-υπηρεσίες που προσφέρει ένα φυσικό κατάστημα. Στην ουσία, η ιστοσελίδα της εκάστοτε εμπορικής εγκατάστασης πρέπει να προσιδιάζει στο φυσικό αυτό κατάστημα, όπως μέσω της ακριβούς παρουσίασης των προϊόντων του με συνοδεία των τιμών τους. Η επονομαζόμενη προϋπόθεση *nexus* διατυπώθηκε για πρώτη φορά στην υπόθεση *Stoutenborough v. National Football League* το 1995, αν και με αρνητικό αποτέλεσμα για τον ενάγοντα⁶⁴. Η *nexus* διατυπώθηκε με μεγαλύτερη σαφήνεια λίγα χρόνια αργότερα, στην υπόθεση *National Federation of the Blind (NFB), et al. v. Target Corporation* το 2006, όπου το εκδικάζον δικαστήριο της Καλιφόρνια τόνισε πως ο Τίτλος III της ADA αναφέρεται σε υπηρεσίες που παρέχονται «από» (*of*) μία επιχείρηση και όχι «μέσα» (*in*) σε αυτή⁶⁵. Έκτοτε, τα αμερικανικά δικαστήρια εφαρμόζουν στις σχετικές υποθέσεις ως επί το πλείστον την ερμηνεία αυτή. Ωστόσο, ελλείπει ρητής απόφασης του Ανώτατου Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου και διευκρινίσεων στο κείμενο του νόμου ή των κανονισμών του Τίτλου III, η σύγχυση για το πότε απαιτείται η ύπαρξη προσβασιμότητας στις ιστοσελίδες ιδιωτικών επιχειρήσεων παραμένει, όπως μπορεί να φανεί και από 2 παρόμοιες υποθέσεις με εναγόμενη την ίδια εταιρεία (Netflix), όπου στην μία περίπτωση το δικαστήριο της Καλιφόρνια ακολούθησε την προαναφερόμενη

⁶¹ D. DORFMAN / M. YABO, *The Professionalization of Urban Accessibility*, *Fordham Urban Law Journal*, 2020, σσ. 1224-1225· E. GUTA, *Clicks, Bricks, and Politics: Website Accessibility Under Title II and Title III of the Americans with Disabilities Act*, *Mercer Law Review*, 2022, σσ. 701-703.

⁶² Πρβλ. υποθέσεις όπως, *Peoples κ. Discover Financial Services* 387 F. App'x 179 (3d Cir. 2010), *Parker κ. Metropolitan Life Insurance Company* 121 F.3d 1006 (6th Cir. 1997)· P. TRAHAN / N. DAMWEBER / H. KUYKENDALL, *Website Accessibility: The Legal Landscape*, *Banking Law Journal*, 2019, σσ. 6-10.

⁶³ Πρβλ. υποθέσεις όπως, *Carparts Distri. Ctr. κ. Automotive Wholesaler's* 37 F.3d 12 (1st Cir. 1994), *Doe κ. Mutual of Omaha Insurance Company* 179 F.3d 557 (7th Cir. 1999)· D. MATZKIN, *Websites as Places of Public Accommodation: Regulating Accessibility under Title III of the ADA*, *Mental & Physical Disability Law Reporter*, 2009, σσ. 528-529.

⁶⁴ *Stoutenborough v. National Football League*, 59 F.3d 580 (6th Cir. 1995).

⁶⁵ *National Federation of Blind κ. Target Corporation* N.D. Cal. Apr. 25, 2007· TRAHAN / DAMWEBER / KUYKENDALL, ό.π., σσ. 10-11. Για επιπλέον νομολογία επί της *nexus*, πρβλ. K. RENGEL, *The Americans with Disabilities Act and Internet Accessibility for the Blind*, *John Marshall Journal of Computer and Information Law*, 2008, σσ. 565-567.

περιοριστική θέση, ενώ στην δεύτερη, το δικαστήριο της Μασαχουσέτης εφάρμοσε την θεωρία *nexus*⁶⁶. Ακόμη και η τελευταία, βέβαια, θεωρείται προβληματική σήμερα, ιδίως μετά την πανδημία, δεδομένου ότι αφήνει εκτός υποχρεώσεων προσβασιμότητας τις επιχειρήσεις που λειτουργούν αποκλειστικά στο διαδίκτυο, χωρίς να διαθέτουν τις υπηρεσίες τους σε κάποιο φυσικό κατάστημα, τακτική που εντοπίζεται στις ΗΠΑ ολοένα και περισσότερο⁶⁷.

V. Συγκριτικά συμπεράσματα

1. Η σχέση της προσβασιμότητας με την απαγόρευση διακρίσεων και η αντιμετώπιση αυτής στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ

Η Επιτροπή της ΔΣΔΑΑ αναφέρει στο Σχόλιό της υπ' αριθμόν 6 για την Ισότητα και την Απαγόρευση των Διακρίσεων πως η πραγματοποίηση των δύο αυτών εννοιών απαιτεί την λήψη θετικών μέτρων από τα κράτη μέλη, στα οποία περιλαμβάνεται μεταξύ άλλων και η προσβασιμότητα⁶⁸. Φαίνεται επομένως πως η προσβασιμότητα εμπεριέχει στοιχεία του δικαίου απαγόρευσης διακρίσεων, δεδομένου ότι η επίτευξη της πρώτης, οδηγεί στην ισότιμη πρόσβαση των ΑμεΑ ως προς την απόλαυση των διάφορων δικαιωμάτων τους που κατοχυρώνονται από την ΔΣΔΑΑ. Μάλιστα, ειδικά αυτή η έννοια της «ισότιμης πρόσβασης» (*equal access*) εμφανίζεται αρκετές φορές στην ίδια την Σύμβαση, όπως στα άρθρα 12 παρ. 5, 28 παρ. 2 περ. α' και ε' και 30 που αφορούν την ισότιμη πρόσβαση σε οικονομικές υπηρεσίες, βασικές ανάγκες και ψυχαγωγικές δραστηριότητες. Παράλληλα, σύμφωνα πάλι με την Επιτροπή της ΔΣΔΑΑ, στο προαναφερόμενο Γενικό Σχόλιο Νο.2, αναγνωρίζεται, με μία ομολογουμένως αρκετά ευρεία διατύπωση, το γεγονός ότι η ελλιπής πραγματοποίηση της προσβασιμότητας, μπορεί σε ορισμένες περιπτώσεις να αποτελεί απαγορευμένη διάκριση⁶⁹.

Η σύντομη αυτή εισαγωγική αναφορά έχει σημασία αν ληφθεί υπόψη πως τόσο στην Ευρώπη όσο και στις ΗΠΑ, η προσβασιμότητα εμπεριέχεται με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, στα σχετικά νομοθετήματα που αφορούν την απαγόρευση των διακρίσεων. Ωστόσο, διαπιστώθηκε σε ορισμένες περιπτώσεις πως η προσβασιμότητα συγχέεται, ή ακόμη υποχωρεί πλήρως έναντι της έννοιας των εύλογων προσαρμογών. Μία εξήγηση που μπορεί να δοθεί για το γεγονός αυτό είναι η φύση του συνδέσμου του ΑμεΑ με την εκάστοτε κοινωνική δραστηριότητα. Για παράδειγμα, στον τομέα της εκπαίδευσης, ο αριθμός των θέσεων στην εκάστοτε σχολική εγκατάσταση αφορά έναν συγκεκριμένο αριθμό ατόμων, επομένως η αντιμετώπιση των αναγκών των ΑμεΑ φαντάζει πιο εύκολη σε επίπεδο εύλογων προσαρμογών, όταν δηλαδή εμφανιστούν τέτοιου είδους ανάγκες. Από την άλλη, στον τομέα της παροχής υπηρεσιών και αγαθών, δεδομένου ότι η παροχή αυτή γίνεται σε έναν αόριστο αριθμό προσώπων, η επίτευξη της προσβασιμότητας εκ των προτέρων αποτελεί ευκολότερη υπόθεση⁷⁰. Η προσβασιμότητα αποτελεί, όπως φάνηκε, ξεκάθαρο στόχο στον τομέα των αγαθών-υπηρεσιών, όπως φαίνεται από την πλειάδα ενωσιακών Οδηγιών και την ανάπτυξη προτύπων προσβασιμότητας σε Ευρώπη και ΗΠΑ.

⁶⁶. *Cullen κ. Netflix, Inc.* 880 F. Supp. 2d 1017 (2012), *Nat'l Ass'n of the Deaf κ. Netflix, Inc.* 869 F. Supp. 2d 196 (D. Mass. 2012)· C. SCHIFF, *Cracking the Code: Implementing Internet Accessibility through the Americans with Disabilities Act*, *Cardozo Law Review*, 2016, σσ. 2335-2338.

⁶⁷. J. LAZAR / D. FERLEGER, *A Reconceptualization of Website Accessibility under the ADA: Resolving the Inter-Circuit Conflict Post-Pandemic*, *Santa Clara High Technology Law Journal*, 2022, σσ. 86-89.

⁶⁸. CRPD, General comment No. 6 on equality and non-discrimination, CRPD/C/GC/6, 26.04.2018, παρ. 16.

⁶⁹. CRPD, General Comment 2 (Article 9: Accessibility), CRPD/C/GC/2. 22.05.2014, παρ. 23, 29, 31· M. VENTEGODT LIISBERG, *Accessibility of Services and Discrimination: Concentricity, Consequence, and the Concept of Anticipatory Reasonable Adjustment*, *International Journal of Discrimination and the Law*, 2015, σσ. 128-130.

⁷⁰. *Ibid*, σ. 126.

2. Η επιρροή της ΔΣΔΑΑ στο πρόβλημα της προσβασιμότητας στις κρίσιμες έννομες τάξεις

2.1. Η κατεύθυνση της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Δεδομένου ότι η ΔΣΔΑΑ αποτελεί «μεικτή συμφωνία», δηλαδή οι δικαιοδοσίες της Ένωσης και των κρατών-μελών συμπλέκονται ως προς την εφαρμογή της, τα τελευταία, μαζί με το Συμβούλιο και την Επιτροπή υπέγραψαν τον λεγόμενο «Κώδικα Συμπεριφοράς» (*Code of Conduct*), ο οποίος ρυθμίζει την συνεργασία των κρατών και της Ένωσης σε διάφορα ζητήματα, όπως την εκπροσώπηση ενώπιον των οργάνων της Σύμβασης, τις διαδικασίες εποπτείας και σύνταξης των αναφορών στην Επιτροπή της ΔΣΔΑΑ, κ.α.⁷¹.

Το ζήτημα, ωστόσο, που περιπλέκει τα πράγματα, είναι αυτό των αποκλειστικών και συντρεχουσών αρμοδιοτήτων της Ένωσης. Στην απόφαση του Συμβουλίου που επικύρωσε την προσχώρηση στην ΔΣΔΑΑ, υπάρχει προσαρτημένη μία «Δήλωση Αρμοδιότητας», η οποία ακριβώς οριοθετεί ποια ζητήματα εφαρμογής της Σύμβασης ανήκουν στην αποκλειστική αρμοδιότητα της Ένωσης και ποια στην συντρέχουσα. Ο διαχωρισμός αυτός δεν αναφέρεται ρητά στην προσβασιμότητα, όμως, εντάσσει την καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω αναπηρίας, που όπως ειπώθηκε συνδέεται στενά με την προσβασιμότητα, στις συντρέχουσες αρμοδιότητές της. Επομένως, σύμφωνα με μία ερμηνεία, η συμμόρφωση της ΕΕ με τις απαιτήσεις προσβασιμότητας της ΔΣΔΑΑ έγκειται απλώς σε μία «χαλαρή» θέσπιση ελάχιστων κανόνων, αφήνοντας το κομμάτι της ουσιαστικής συμμόρφωσης στα κράτη μέλη. Επρόκειτο, άρα, για μία, κατά βάση «αρνητική» υποχρέωση αποχής της Ένωσης από τυχόν παραβιάσεις της ΔΣΔΑΑ⁷². Ωστόσο, ενόψει των πολυάριθμων θετικών υποχρεώσεων που θέτει η Σύμβαση στα συμβαλλόμενα μέρη, ορθότερο είναι να γίνει δεκτό πως η Ένωση οφείλει να αναλάβει, σε συνεργασία με τα κράτη μέλη, ενεργότερο ρόλο στην εφαρμογή της, μέσα από την λήψη δυναμικών μέτρων που θα εφαρμόζονται ομοιόμορφα από τα τελευταία⁷³. Την κατεύθυνση αυτή φαίνεται να ακολουθεί ήδη η ΕΕ, αν ληφθούν υπόψιν οι Οδηγίες που έχει θεσπίσει τελευταία, όπως η Ευρωπαϊκή Πράξη Προσβασιμότητας. Σε κάθε περίπτωση, με την προσχώρησή της στην ΔΣΔΑΑ, η ΕΕ ενσωματώνει πλέον στον κορμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων της τα δικαιώματα των ΑμεΑ, ιδίως μέσα στην ερμηνεία των άρθρων 21 και 26 ΧΘΔ, που αφορούν την αρχή της ισότητας και την κοινωνική ένταξη των ΑμεΑ ενδυναμώνοντας, συνολικά το πλαίσιο της αναπηρικής πολιτικής της⁷⁴.

2.2. Οι ειδικές περιπτώσεις της ΕΣΔΑ και του ΑΕΚΧ

Η εξέταση της νομολογίας του ΕΔΔΑ στους διάφορους τομείς της ζωής των ΑμεΑ που έγινε στις προηγούμενες ενότητες, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το Δικαστήριο έχει αναπτύξει δύο κατηγορίες αποφάσεων που αφορούν το ζήτημα της προσβασιμότητας. Η πρώτη κατηγορία αφορά υποθέσεις που το ΕΔΔΑ έκανε μεν αναφορά στην έννοια της προσβασιμότητας και μάλιστα στην ίδια την ΔΣΔΑΑ, οι παραβιάσεις, ωστόσο, που διαπιστώθηκαν αφορούσαν την υποχρέωση εύλογων προσαρμογών των εναγόμενων κρατών. Οι υποθέσεις *Çam* και *Enver Şahin*, καθώς και η νομολογία περί ανάπηρων κρατουμένων περί των άρθρων 2 και 3 ΕΣΔΑ συνομολογούν προς το συμπέρασμα αυτό. Από την άλλη, όταν τα παράπονα των προσφευγόντων σχετίζονταν με γενικότερα προβλήματα προσβασιμότητας της κοινωνικής

⁷¹. Κώδικας δεοντολογίας μεταξύ του Συμβουλίου, των κρατών μελών και της Επιτροπής για τη θέσπιση εσωτερικών ρυθμίσεων όσον αφορά την εφαρμογή της σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρίες από την Ευρωπαϊκή Ένωση και τη σχετική εκπροσώπηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2010/C 340/08) της 15.12.2010, C 340/11· L. WADDINGTON, *The European Union and the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities: A Story of Exclusive and Shared Competences*, *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, 2011, σσ. 440-441.

⁷². *Ibid*, σσ. 446, 452.

⁷³. *Ibid*, σσ. 450-453.

⁷⁴. A. HOEFMANS, *The EU Disability Framework under Construction: New Perspectives through Fundamental Rights Policy and EU Accession to the CRPD*, *European Yearbook of Disability Law*, 2012, σσ. 37-40.

πραγματικότητας στα εναγόμενα κράτη, το ΕΔΔΑ ήταν έντονα απρόθυμο στο να αναγνωρίσει ανάλογες παραβιάσεις, αντιμετωπίζοντας τα εν λόγω παράπονα ως αρκετά απομακρυσμένα από οποιαδήποτε ουσιαστική προσβολή ή θέση εμποδίων στην ζωή των προσφευγόντων, γεγονός που φαίνεται από υποθέσεις όπως η *Botta* και η *Zenhalova and Zehnal*⁷⁵.

Φαίνεται, επομένως, ότι το ΕΔΔΑ αυτοπεριορίζεται και δεν επιθυμεί να επιβάλλει στα κράτη θετικές υποχρεώσεις που θα είχαν ως αποτέλεσμα την εμπλοκή του με το περιθώριο εκτίμησης των τελευταίων ως προς τον τρόπο που αυτά διαχειρίζονται τους εθνικούς τους πόρους. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό από την άλλη πλευρά, της τάσης αναγνώρισης του Δικαστηρίου για μία πιο αποφασιστική προστασία των ευάλωτων ομάδων (συμπεριλαμβανομένων των ΑμεΑ) έχει οδηγήσει στην ασυνέπεια επίκλησης και εφαρμογής της ΔΣΔΑΑ στη νομολογία του. Πάντως, από την στιγμή που το Δικαστήριο έχει ήδη επισημάνει την σημασία που έχει η ΔΣΔΑΑ στην ερμηνεία των δικαιωμάτων των ΑμεΑ, όπως αυτά κατοχυρώνονται στην ΕΣΔΑ, θα ήταν σημαντικό να κάνει το επόμενο βήμα και να προχωρήσει σε έναν σταδιακά αυστηρότερο έλεγχο των υποχρεώσεων προσβασιμότητας των κρατών, αναγνωρίζοντας συνακόλουθα, το επίπεδο των υποχρεώσεων που επιβάλλει η Σύμβαση⁷⁶.

Το ζήτημα αντιμετωπίζεται διαφορετικά στον ΑΕΚΧ. Ο κατεξοχήν κοινωνικός χαρακτήρας του Χάρτη έχει επιτρέψει την ανάπτυξη μίας νομολογίας αρκετά θετικής για τα δικαιώματα των ΑμεΑ ως προς το ζήτημα της προσβασιμότητας, ιδίως στον τομέα της εκπαίδευσης. Η σύνδεση της έννοιας αυτής με το δίκαιο απαγόρευσης των διακρίσεων είναι ορατή και εδώ, δεδομένου ότι η συντριπτική πλειοψηφία των παραβιάσεων που αναγνωρίστηκαν από την Επιτροπή συνδύαζε το άρθρο 15 με το άρθρο Ε του ΑΕΚΧ που αφορά ακριβώς την απόλαυση των δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται σε αυτόν χωρίς διακρίσεις. Η διάχυση αυτή του δικαίου απαγόρευσης των διακρίσεων, οι ποικίλες αναφορές του Χάρτη και της Επιτροπής του στις έννοιες της «πρόσβασης» και της «προσβασιμότητας», καθώς και η γενικότερη έμφαση που δίνουν στην επίτευξη της «συμπερίληψης» και όχι απλά της «ενσωμάτωσης» των ΑμεΑ στην κοινωνία⁷⁷, οδηγούν στο συμπέρασμα πως ο ΑΕΚΧ προσφέρει μια αρκετά πλήρη προστασία της προσβασιμότητας των ατόμων αυτών στους αναφερόμενους τομείς.

2.3. Το (σημαντικό) πρόβλημα των ΗΠΑ

Όπως επισημάνθηκε και στην εισαγωγή, οι ΗΠΑ έχουν μεν υπογράψει την ΔΣΔΑΑ, ωστόσο δεν την έχουν επικυρώσει ακόμη, παρά τις δύο φορές που τέθηκε σε ψηφοφορία ενώπιον της Γερουσίας. Πέρα από τις πολιτικές επιλοκές του ζητήματος, πρέπει να αναφερθούν οι νομικές του προεκτάσεις, ιδίως σε ό,τι αφορά την προσβασιμότητα. Γίνεται δεκτό πάντως ότι η ΔΣΔΑΑ έχει εμπνευστεί σε μεγάλο βαθμό από την ADA, κυρίως σε επίπεδο στόχων και γενικών αρχών, όπως η απαγόρευση των διακρίσεων λόγω αναπηρίας, πράγμα που αποτελεί και το οξύμωρο της υπόθεσης⁷⁸.

Επαναλαμβάνεται πως η ΔΣΔΑΑ υιοθετεί το κοινωνικό μοντέλο της αναπηρίας με έντονο ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα, δηλαδή μία ολιστική προσέγγιση η οποία συνδυάζει ατομικά, πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά δικαιώματα, καθώς και θετικά και αρνητικά δικαιώματα, με στόχο την επίτευξη της προσβασιμότητας και της συμπερίληψης των ΑμεΑ στην κοινωνία. Η πραγματοποίηση όλων αυτών των στοιχείων, απαιτεί, όχι μόνο μέτρα καταπολέμησης των διακρίσεων, αλλά και μέτρα ισότητας, δηλαδή θετικά μέτρα προκειμένου να αντιμετωπιστούν

⁷⁵. VENTEGODT LIISBERG, ό.π., σσ. 130-132.

⁷⁶. BRODERICK, ό.π. (υποσημ. 47), σσ. 206-208, 223-224.

⁷⁷. M. SMUSZ-KULESZA, Protection of the rights of persons with disabilities under the European Social Charter, Acta Juris Stetinensis, 2020, σσ. 116-118.

⁷⁸. A.S. KANTER, Let's Try Again: Why the United States Should Ratify the United Nations Convention on the Rights of People with Disabilities, Touro Law Review, 2019, σσ. 330-342.

τα ήδη ριζωμένα κοινωνικά χάσματα. Ωστόσο, η λήψη τέτοιων προτιμησιακών μέτρων δεν αποτελεί βασικό στοιχείο είτε της ADA είτε των άλλων νομοθετημάτων που αναφέρθηκαν, όπως η IDEA. Φυσικά, όλο αυτό επηρεάζει και την ίδια την έννοια της προσβασιμότητας, καθώς αυτή βρίσκεται στο επίκεντρο των μέτρων αυτών, της άρσης δηλαδή των κοινωνικών εμποδίων⁷⁹.

Η διαφοροποίηση αυτή συμβαίνει, διότι το οικοδόμημα των αμερικανικών δικαιωμάτων των ΑμεΑ επηρεάζεται έντονα από τον γενικότερο ατομικισμό ('individualism') του νομικού πολιτισμού των ΗΠΑ, δηλαδή την αντίληψη ότι η κοινωνία υφίσταται αποκλειστικά για να εξυπηρετεί το άτομο, το οποίο είναι απολύτως ελεύθερο να επιδιώξει την προσωπική του ελευθερία⁸⁰. Συνεπώς, η ADA, μαζί με τις τροποποιήσεις της, αντανakλά την λογική του απολύτως ανεξάρτητου και αυτόνομου ΑμεΑ που χρειάζεται απλώς μία ελάχιστη βοήθεια σε ορισμένες, ατομικά διακρινόμενες περιπτώσεις στην ζωή του, προκειμένου να αποτελέσει ισότιμο μέλος με τα υπόλοιπα στην κοινωνία. Η ΔΣΔΑΑ, ωστόσο, δεν υιοθετεί την φιλοσοφία αυτή και δέχεται ότι μορφές υποστήριξης των ΑμεΑ πρέπει να υπάρχουν ανεξαρτήτως περίπτωσης. Τέλος, μία ακόμη γενικότερη αιτία της μη επικύρωσης της ΔΣΔΑΑ είναι η πεποίθηση των ΗΠΑ ότι το εθνικό σύστημα προστασίας ανθρωπίνων δικαιωμάτων (και εν προκειμένω των ΑμεΑ) είναι εξαιρετικό (το επονομαζόμενο αμερικανικό *exceptionalism*) και ανώτερο από κάθε άλλο, συμπεριλαμβανομένης της Σύμβασης, επομένως η προσχώρηση στην τελευταία θα υποβάθμιζε το σύστημα αυτό⁸¹.

Όλα αυτά βέβαια, δεν αναιρούν τα ενθαρρυντικά σημεία που μπορούν να εντοπιστούν ως προς την σχέση των ΗΠΑ με τον τομέα της προσβασιμότητας, ακόμη και σε σχέση με την Ευρώπη, όπου το ζήτημα είναι ακόμα αρκετά καινούργιο, ιδίως από πλευράς δευτερογενούς ενωσιακού δικαίου. Καταρχάς, σε πρακτικό επίπεδο, παρατηρείται στις ΗΠΑ η εκτεταμένη χρήση του καθολικού σχεδιασμού που αποτελεί, εξάλλου, ένα από τα βασικά στοιχεία της προσβασιμότητας όπως κατοχυρώνεται στην ΔΣΔΑΑ. Ειδικότερα, η ανάπτυξη του καθολικού σχεδιασμού στις ΗΠΑ ήρθε ταυτόχρονα με την θέσπιση της ADA και την συνακόλουθη είσοδο της έννοιας της ισότιμης πρόσβασης στο δομημένο περιβάλλον, ενώ επεκτάθηκε στην συνέχεια και στις τεχνολογίες επικοινωνίας⁸².

Επιπλέον, πολλές αμερικανικές πόλεις όπως το Σαν Φρανσίσκο, το Σικάγο και η Νέα Υόρκη έχουν εκδηλώσει την στήριξή τους προς την ΔΣΔΑΑ, ανεξαρτήτως της απουσίας επικύρωσης, με αποτέλεσμα να έχουν ενσωματώσει στους πολιτειακούς τους νόμους τις αρχές της Σύμβασης, κυρίως ως προς το ζήτημα της υποστηριζόμενης λήψης αποφάσεων, αλλά με προοπτική επέκτασης και σε ζητήματα προτύπων προσβασιμότητας⁸³.

Τέλος, οι ΗΠΑ, σε αντίθεση με την ΕΕ (και σε μικρότερο βαθμό με την ΕΣΔΑ και τον ΑΕΚΧ) έχουν αναπτύξει μία αρκετά σημαντική νομολογία περί των διαφόρων ζητημάτων προσβασιμότητας. Αν και δεν είναι όλες οι αποφάσεις θετικές για τα δικαιώματα των ΑμεΑ,

⁷⁹. J.S. PALMER, The Convention on the Rights of Persons with Disabilities: Will Ratification Lead to a Holistic Approach to Postsecondary Education for Persons with Disabilities, Seton Hall Law Review, 2013, σσ. 569-570, 577, 578-583.

⁸⁰. S. MENNELL, Power, Individualism, and Collective Self Perception in the USA, Historical Social Research, 2020, σ. 319· Palmer, ό.π., σσ. 593-594.

⁸¹. A.S. KANTER, The Failure of the United States to Ratify the CRPD, σε: E. J. Kakoullis / K. Johnson (eds), Recognising Human Rights in Different Cultural Contexts the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD), εκδ. Palgrave MacMillan, 2020, σ. 106.

⁸². G.A. GIANNOUMIS / M. ASHLEY STEIN, Conceptualizing Universal Design for the Information Society through a Universal Human Rights Lens, International Human Rights Law Review, 2019, σσ. 39-40.

⁸³. B. BARSKY, How American Cities and States Comply with International Disability Law: A Snapshot of a Cutler Fellow's Research, Penn Carey Law, διαθέσιμο εδώ: <https://www.law.upenn.edu/live/blogs/23-how-american-cities-and-states-comply-with> (τελευταία πρόσβαση: 4 Ιουνίου 2024).

ενώ υφίσταται και μία ασυνέπεια των αμερικανικών δικαστηρίων σε ορισμένα θέματα, όπως αυτό της διαδικτυακής προσβασιμότητας υπό τον Τίτλο III ADA, ωστόσο, η παρουσία αποφάσεων (κάποιων μάλιστα ως ορόσημων στην σχετική νομολογία) που προάγουν την προσβασιμότητα στον δημόσιο και ιδιωτικό τομέα εντάσσοντάς την ερμηνευτικά στο περιεχόμενο των υποχρεώσεων που προκύπτουν από την ADA ή την IDEA, μόνο θετική μπορεί να είναι. Μάλιστα, πρέπει να τονιστεί ότι ήδη ορισμένα αμερικανικά δικαστήρια, παρά την μη επικύρωση της ΔΣΔΑΑ, την επικαλούνται ρητά σε αποφάσεις τους με θετικό πρόσημο, κυρίως όσον αφορά (πάλι) ζητήματα υποστηριζόμενης λήψης αποφάσεων ατόμων με διανοητικές αναπηρίες⁸⁴. Η ύπαρξη των αποφάσεων αυτών δεν πρέπει να παρασύρει, βέβαια, στο να θεωρηθεί ότι ανάλογες επικλήσεις στην ΔΣΔΑΑ μπορούν να γίνουν μελλοντικά και ως προς την προσβασιμότητα, λόγω της τελείως διαφορετικής (κοινωνικής) φύσης της τελευταίας.

VI. Κατακλείδα

Όπως έχει γίνει αντιληπτό, η θεμελιώδης σημασία της προσβασιμότητας για την απόλαυση των δικαιωμάτων των ΑμεΑ δεν μπορεί να υποτιμηθεί. Ο έντονα θετικός/κοινωνικός χαρακτήρας της, όμως, δυσκολεύει τις διάφορες έννομες τάξεις που εξετάστηκαν, ως προς την ουσιαστική πραγμάτωσή της, με αποτέλεσμα ο στόχος αυτός να συνδυάζεται με το δίκαιο απαγόρευσης των διακρίσεων που βρίσκεται εγγύτερα στη νομική πραγματικότητά τους.

Η ΕΕ, μετά την προσχώρηση στην ΔΣΔΑΑ φαίνεται να βρίσκεται σε καλό δρόμο ως προς την εκπλήρωση των υποχρεώσεων προσβασιμότητας της, χρησιμοποιώντας τόσο στοιχεία από την απαγόρευση των διακρίσεων, όσο και με την θέσπιση Οδηγιών που δημιουργούν αυτοτελείς υποχρεώσεις προσβασιμότητας, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την ΕΠΠ. Δεδομένου ότι η τελευταία θα ισχύει ουσιαστικά από το 2025, αλλά και από το γεγονός ότι και οι συναφείς Οδηγίες είναι αρκετά πρόσφατες, το υπάρχον νομολογιακό κενό περί ζητημάτων προσβασιμότητας, λογικά θα καλυφθεί τα επόμενα χρόνια.

Από την άλλη, η φύση της ΕΣΔΑ και των ορίων δικαιοδοσίας του ΕΔΔΑ δεν αφήνουν ιδιαίτερα περιθώρια ανάπτυξης έντονων κοινωνικών υποχρεώσεων και δη της προσβασιμότητας, παρά τις επιμέρους αποφάσεις που επικαλούνται την ΔΣΔΑΑ. Στον αντίποδα, ο χαρακτήρας του ΑΕΚΧ έχει επιτρέψει στην Επιτροπή του την ανάπτυξη μίας στιβαρής νομολογίας, κυρίως γύρω από θέματα εκπαίδευσης, η οποία επίσης συνδυάζει το δίκαιο απαγόρευσης διακρίσεων (άρθρο Ε) με αυτοτελείς υποχρεώσεις προσβασιμότητας (πχ άρθρο 15), συνδυασμός που φαίνεται, εν τέλει να προσφέρει μία σχετικά πλήρη προστασία επί του θέματος.

Τέλος, οι ΗΠΑ, παρά την πρωτοπορία τους σε ζητήματα προσβασιμότητας, έχουν μείνει πλέον πίσω με την μη επικύρωση της ΔΣΔΑΑ, λόγω θέσεων ριζωμένων στο νομικό πολιτισμό τους. Η επικύρωση της Σύμβασης, ωστόσο, θα αποτελέσει ένα σημαντικό βήμα για την μεγαλύτερη προστασία των πολυάριθμων ΑμεΑ στις ΗΠΑ.

Καταλήγοντας, ανεξαρτήτως του τρόπου αντιμετώπισης της προσβασιμότητας, το ζητούμενο είναι να λαμβάνονται υπόψη οι απαιτήσεις και οι επιθυμίες της αναπηρικής κοινότητας κατά την θέσπιση νομοθετημάτων ή την έκδοση αποφάσεων που μπορεί να τους επηρεάσει (το λεγόμενο *disability-accessibility mainstreaming*). Δεν πρέπει να ξεχνάμε πως η πραγμάτωση της προσβασιμότητας δεν ωφελεί μόνο τα ΑμεΑ, αλλά τους πάντες. Η κατασκευή μίας

⁸⁴ Βλ. υποθέσεις όπως, In re Guardianship of Dameris L. 38 Misc. 3d 570 (N.Y. Surr. Ct. 2012), In re Mark C.H 28 Misc. 3d 765 (N.Y. Misc. 2010)· R. MALHOTRA, The United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities in Canadian and American Jurisprudence, Windsor Yearbook of Access to Justice, 2015, σσ. 16-18. Ένα από τα επιχειρήματα που προβλήθηκε, είναι ότι παρά την μη επικύρωση και άρα την μη δέσμευση των ΗΠΑ από την ΔΣΔΑΑ, θα πρέπει να απέχουν από ενέργειες που υπονομεύουν τους στόχους και το αντικείμενο της Σύμβασης, όπως απαιτεί η Σύμβαση της Βιέννης για το Δίκαιο των Συνθηκών.

αυτόματης κυλιόμενης πόρτας σε μία βιβλιοθήκη δεν εξυπηρετεί μόνο το άτομο με φυσική αναπηρία, αλλά και εκείνον που κουβαλάει μία στοίβα βιβλίων. Είναι, επομένως, ένα ζήτημα που μας αφορά όλους, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο.